

**Олександр Казаков**

**МОСКОВСЬКО-ЛИТОВСЬКА ВІЙНА  
1500-1503 рр. ЗА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ**

**ТОВ "Міжнародна фінансова агенція"  
Київ - 1998**

**ББК 63.3(2)44  
К14**

**Рецензенти:**

кандидат історичних наук **Ричка В.М.**;  
доктор історичних наук **Чишко В.С.**

**Казаков О.О.**

**К14** Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі. - К.: ТОВ "Міжнар. фін. агенція", 1998. - 48 с - Бібліогр.: с.41-48.

**ISBN~966~7436~15-2**

Книга присвячена ключовому моменту у боротьбі між Російською державою та Великим князівством Литовським за давньоруські землі - війні 1500-1503 рр. На основі різноманітних опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються питання військово-політичної боротьби, міжнародних відносин у Східній Європі на межі XV-XVI ст. Автор розглядає такі актуальні і в наш час проблеми, пов'язані з правом населення самому вирішувати власну долю співвідношенням добровільності та насильства в ході формування Російської держави, місцем міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів у процесі державотворення.

Розрахована на викладачів, студентів та читачів широкого загалу.

**Б Б К 63.3(2)44**

*Рекомендовано до друку Вченою радою  
Інституту історії України Національної Академії наук України.*

**ISBN 966-7436-15-2**

© Казаков О.О., 1998 р.

Упродовж другої половини XIII ст. та до середини XV ст. Велике князівство Литовське увібрало до свого складу більшість давньоруських земель (всі білоруські, більшість українських та частину російських). Литовська держава значно змшніла і зайняла помітне місце у політичній системі Східної та Центральної Європи. Утворилось два головних центри, що претендували на об'єднання давньоруських земель - литовський у Вільно та російський у Москві. Частина руських (українських) земель з 1340 р. увійшла до складу Польського королівства. Проте Польща мала претензії на анексію лише частини руських земель і не претендувала на роль об'єднавчого центра всієї Русі, як Вільно, чи Москва.

Реалізація програми об'єднання всіх давньоруських земель під єдиною державною владою виявилась надзвичайно складним завданням. Більш як півтора століття напруженої військової та дипломатичної боротьби не дали змоги жодній з сторін завершити цей процес. Головною перешкодою для Великого князівства Литовського у його об'єднавчих устремліннях було Московське князівство.

Литва намагалась випередити Москву в об'єднавчій політиці, використовуючи для цього допомогу Польщі, Орди, Лівонського ордену. Коли ж литовська експансія була зупинена Москвою, то посилилось прагнення поставити під власний контроль окремі російські землі: Новгород, Псков, Твер, Рязань. Але після смерті Вітовта (1430 р.) далася взнаки внутрішня слабкість як Великого князівства Литовського, так і всієї політичної системи Ягеллонів, до якої воно входило. Литва була змушена відмовитись від загальноруської об'єднавчої програми і перейти до оборонних дій. Головним завданням для Литовської держави залишається лише збереження в межах власної держави захоплених раніше давньоруських земель.

Своєрідним підсумком боротьби за реалізацію програми об'єднання Русі став договір між Великим князівством Литовським та Московським князівством укладений у 1449 р. Казимиром IV Ягеллоном та Василем II Темним. В історичній літературі його іноді розглядають як великий акт поділу Русі між Вшьно і Москвою.<sup>1</sup> Договір дійсно фіксував встановлення рівноваги сил та підкреслював вимушене тимчасове припинення активної боротьби. Таким чином, угода 1449 р. була декларацією Казимира IV про відмову від політики "собирания" руських земель. В свою чергу, Московському князівству середини XV ст. було ще далеко до наступальної політики у боротьбі за давньоруську спадщину. Договір тимчасово стабілізував стосунки між двома державами і надав можливість їх правителям зосередити увагу на вирішенні інших нагальних проблем.

В 60-80-х роках територіальні приєднання Московського князівства не зачіпали безпосередніх інтересів Великого князівства Литовського та

Польщі. Польський король і великий князь литовський Казимир IV навіть у сприятливих для себе зовнішньополітичних умовах не зважувався їх оспорити.<sup>2</sup>

На середину 80-х років XV ст. фактично був завершений процес об'єднання російських земель під владою великого князя московського. На порядок денний виходило завдання рішучої боротьби за приєднання до Московської держави давньоруських земель, захоплених упродовж XIV - на початку XV ст. Великим князівством Литовським. З другої половини 80-х років розпочинається тривала військова та дипломатична боротьба між Росією і Литвою. Протягом 1486-1494 рр. між державами розгорілась перманентна прикордонна війна. Підсумок першому періоду боротьби був підведений в лютому 1494 р. укладенням мирного "докончання" (договору). Російській державі вдалось трохи відсунути на захід кордон з Великим князівством Литовським і а приєднати ряд міст, головне з яких Вязьма.

Мирний договір 1494 р. з Литвою носив компромісний характер і не міг бути міцним. Боротьба за давньоруські землі лише розпочалась, під владою великого князя литовського продовжували залишатись значні території Давньої Русі. Не зміг примирити російського і литовського государів і династичний шлюб - дочка Івана III стала дружиною литовського князя Олександра.<sup>3</sup>

Упродовж 1494-1500 рр. російсько- литовські взаємини не лише не стали добросусідськими, але й загострилися до стану війни. Ні мирне "докончание", ні династичний шлюб не були в змозі вирішити протиріччя між Москвою та Вільно. Сторони навіть по-різному тлумачили досягнуті угоди. Спочатку государі обох держав намагалися подолати напругу у зносинах дипломатичним шляхом. Можливо, у Москві вважали, що для рішучої боротьби ще не настав час, а отриманий перепочинок на західному кордоні був використаний для активізації своєї політики в інших напрямках.

Зовнішньополітична ситуація у міжвоєнний період для Російської держави мала тенденцію до погіршення. У результаті складної дипломатичної боротьби Москва не лише втратила свого союзника в особі Молдавії, але залишилась один на один з коаліцією Ягеллонів (Польща, Угорщина, Литовське князівство та Молдавія). До складної зовнішньополітичної ситуації додалась династична криза, суть якої полягала у боротьбі різних придворних угруповань за владу.

З кінця 1496 р. російсько-литовські стосунки почали погіршуватись. Ні Олександр, ні Іван III уже не приховували взаємної неприязні, відверто про це заявляючи. Чотири основні проблеми у російсько- литовських відносинах чекали на своє вирішення: об'єднання давньоруських земель, зміцнення міжнародного престижу московського великого князя, свобода торгівлі та безперешкодне пересування послів по території Литви. Жодне з цих питань так і не було вирішене. В кінці 1498 р. у Москві зрозуміли неминучість нової війни з

Великим князівством Литовським. Розпочалась інтенсивна дипломатична підготовка. Московський уряд вирішив зробити ставку не на створення чисельної, але малоефективної коаліції, а заручитись підтримкою кримського хана від якого можна було чекати реальної допомоги. Події 1492 р. показали, що союзника можна знайти і по ту сторону російсько-литовського кордону. З цією метою були задіяні різноманітні засоби впливу на литовсько-руських князів, від нагадувань про угиски православної віри до обіцянок передати "украинникам" "многие города и волости свои". Спроба церковної унії була використана Іваном III як привід для втручання у внутрішні справи Литовського князівства. Підготувавшись до початку війни краще за противника, "государь всея Руси" розпочав її в найсприятливіший для себе час. Москва намагалася зобразити свої дії як захист православних підданих литовського князя, а загарбання території противника як історичне відновлення прав на всю спадщину Давньоруської держави. Але це не було добровільне "возз'єднання єдиновірних братів". Князі та міста намагалися чинити опір, і лише в крайньому випадку присягали новому государю.

Упродовж зими 1499-1500 рр. на російсько-литовському прикордонні відбулись події, що фактично означали перехід до відкритого військового зіткнення між Москвою та Вільно. Знову в центрі уваги опинились "украинные" князі. А розпочалось усе з того, що кн. Семен Іванович Бельський "отъехал" з своєю вотчиною м.Белая до Івана III. Великий князь направив до Олександра посла Дмитра Давидовича Загряжського з повідомленням про це і з поясненням причин, за якими він прийняв кн. Семена всупереч записаному в мирному "докончании" 1494 р. зобов'язанню: "князей служебных ... с вотчинами на обе стороны не иринимати". Посилаючись на слова С.Бельського, Іван III зазначав, що саме від Олександра "пришла на них великая нужда о вере греческого закона"- тому він прийняв кн. Семена з вотчиною.<sup>4</sup> Одночасно з Д.Загряжським був направлений посланець кн. Семена з "отказною" грамотою для литовського господаря.

Необхідно уточнити датування як самого посольства, так і від'їзду Сі.Бельського. Вірча грамота Д.Загряжському датована "7008"р., тобто 1499/1500 р. і розташована в посольській книзі відразу після запису 19 грудня 1499 р. Відповідне литовське посольство було споряджене з Смоленська 28 лютого 1500 р., а вирушило ще пізніше (вірча грамота датована 5 березня)/ Очевидно, Д.Загряжський прибув у Литву не пізніше лютого, а з Москви відправився у січні 1500 р., або в грудні 1499 р. А сам кн. С.Бельський прислав до Івана III "бьючи челом" ще раніше (кінець 1499 р.), хоч особисто прибув у Москву лише 12 квітня 1500 р.

Тепер розглянемо мотиви "отъезда". В "отказной" грамоті кн. Сі.Бельський посилається на дві обставини. Перше - втрата велико-

князівської "ласки": покійний король його жалів, і при Казимиру, і при Олександрі Семен "местце у раде мевал", але згодом господар "меня во всем в том отпустил".<sup>6</sup> Друга ж, головна, причина сформульована так: государ, "... чего не бывало от предков твоей милости над нашими пьредки, хочеш твоя милость наш закон греческий зломати, а хочеш ... силно привести в римский закон". Цікаво, що Олександр самому С.Бельському не відповів, як робив це раніш кн. С.Ф.Воротинському, а відповів його новому пану. Кн. С.І.Бельський названий "зрадцей", всі звинувачення в примушуванні до католицизму литовський князь відкидав. Коментуючи звинувачення кн. Семена у не милості, Олександр відповів: "мы же третий год его очима нашими не видали".<sup>7</sup> Можливо, причиною цього є тривала опала князя.

Необхідно зупинитись на проблемі церковної унії та міжконфесійного становища. Крім Ф.Шестакова інформатором Івана III був С.Бельський. Посилаючись на його слова великий князь писав Олександрі, що той нібито "посылал ... владыку смоленского до своего бискупа виленского к князям к русским и ко всей Руси, которые дръжат греческий закон, и говорил им от тебя, чтобы они приступили к римскому закону".<sup>8</sup> У відповідь Олександр заперечував факт направлення до С.І.Бельського вшенського біскупа і митрополита Йосипа. Вимальовується слідує логіка відповіді: кн. Семен уже третій рік не з'являється при дворі, отже, великий князь не міг посилати до нього згаданих церковних ієрархів. Неймовірно, щоб вищі ієрархи католицької (біскуп) та православної (митрополит) церков особисто об їзджали православних князів, включаючи найвіддаленіші уділи на кордоні з Москвою. І згадані особи і вся атмосфера обох послань (Ф.Шестакова і С.Бельського) показують на придворне середовище. В наступних філшпіках Івана III вбачається столична обстановка: Олександр посилав до Олени, крім смоленського владика і віденського єпископа, ще й "черкьцов бернардиноз"; того ж владика і біскупа він нібито посилав "также ко князям к русским и к паном виленским местничем и ко всей Руси...".<sup>9</sup> На поверховий характер спроб церковної унії у Великому князівстві Литовському указується в новітній літературі. На думку литовського дослідника Р.Гирконтаса, унія не мала підтримки ні серед католиків, ні серед православних Литви.<sup>10</sup>

Справжні мотиви "отъезда" С.Бельського розкриває Хроніка Биховця. Зі слів автора хроніки стає відомо, що Іван III посилав "таємне" до С.І.Бельського, кн. Семена Івановича Можайського (Стародубського) і Василя Івановича Шемячича, пропонуючи їм перейти до нього на службу, "а по тому еще обещал им многие города и волости свои".<sup>11</sup> Про те, що "отъезду" кн. С.І.Бельського до Московської держави передувала угода з Іваном III, свідчить "роспись" архіву Посольського приказу 1614 р. Там, серед "посольських всяких дел", в той час зберігалась "князя Семена Белского ссылка (послання - Авт.) из Литвы".<sup>12</sup> Після

втечі брата Федора у 1482 р., кн. С.Бельський зосередив у своїх руках усі сімейні володіння, які в кінці XV ст. почали перетворюватись у своєрідний уділ, а за самим кн. Семеном міцно закріпилось прозвище "Бельський". Можливо, бажання підняти до статусу справжнього удільного князя, розірвати будь-яку залежність від господаря та збільшити свої володіння і привели його на московську службу.

23 квітня 1500 р. у Москву до Івана III прибуло посольство великого князя Олександра на чолі з послом С.П.Кишкою та Федором Григоровичем. Вірча грамота датована 5 березня. В ній вперше був повністю поставлений титул Івана III як "государя всея Руси". Олександр намагався зобразити справу так, ніби суперечка про титул є єдиною причиною непорозумін між Москвою і Вільно. Литовці протестували проти прийняття московським государем, у порушення мирного договору, кн. С.І.Бельського, а також "бояр наших мценских с землями и с водами и с людьми с нашею отчиною".<sup>13</sup> У відповідь Іван III посилався на те, що ці люди ніби то зазнавали утисків у вірі і вони, в тому числі "и мченские бояре и со Мченском, и серпеане с Серпейском, и иные люди и з землями и с водами от тое нужи к нам приехали служить". Як було вище зазначено, пояснення переходу цих міст під московську владу лише релігійними причинами викликає сумніви. Крім цього, послам було повідомлено про нові переходи литовсько-руських князів з вотчинами на службу до Івана III: "служить приехали князи Мосальские и Хотетовской", з тієї ж причини - "не хотя отступить от веры греческого закона".<sup>14</sup> Проте добровільність "отъезда" кн. Мосальських та їх родичів Хотетовських викликає сумнів. У повному тексті згаданого вище посольства, який зберігся в 5-й книзі Метрики, Олександр повідомляв, що "тыни разы пак, как вжо мы послов наших к тебе (Івану III-Авт.) ... отпустили и вжо послы наши з Смоленска выехали, ино дошли нам слухи, штож люди твои многий, приходиш ... город наш Мценск засели и иные наши города, Серпееск и Масальск, и волости наши многий и слуг наших, князей и бояр смоленских волости позаседали..."<sup>b</sup> Примітка над текстом цього посольства "месяца февраля 28 дня, индикта 3"<sup>16</sup> (тобто 1500 р.), свідчить, коли послы повинні були виїхати. Таким чином, уже в лютому був захоплений Мосальськ, після чого частина хміщевих князів змушена була перейти на московську службу. Оскільки на початку 1500 р. частина волостей смоленських князів і бояр також була захоплена, то дехто з поселившись у Смоленському повіті кн. Мосальських міг перейти під владу Москви. Більшість же кн. Мосальських і в XVI ст. продовжували служити Литві з маєтками в Смоленському, Гродненському, Брацлавському повітах.<sup>17</sup>

Подібною була доля Мценська, Серпейська та ряду інших міст. Згаданий вище повний текст "речей" того ж литовського посольства повідомляє про це: "Перво, сего году,- скаржился Олександр Івану III,- люди твои приход, город

наш Мценск засели, и, пушки и пищали выграбили, и, город покинувши, проч поехали".<sup>18</sup> Вказівка на "сей год" (тобто 7008) указує той проміжок часу, коли цей напад міг відбутись: осінь 1499- лютий 1500 р. Але уже після відправки посольства, на початку березня, "дошли слухи" про захоплення російськими військами Мценська, Серпейська і Мосальська. Враховуючи ці дані приєднання Мценська до московських володінь уже не виглядає як добровільний перехід городян під покровительство православного государя, як намагався зобразити це Іван III. Вибір мценських бояр був вимушеним - вони підкорились військовій силі. Перший набіг позбавив місто артилерії, а допомоги з Литви ніхто не надав, а другий напад (лютий 1500 р.) не залишив мешканцям ніякого вибору. Лише після того, як Мценськ потрапив шд владу московського государя, мценські бояри вирішили за краще йому присягнути. Цікаво, що в захопленні Мезецька брали участь кн. Белевські. Це непрямо підтверджується тим фактом, що один з них закріпився там після приєднання міста до Московської держави. В посольській книзі зносин з Кримом є запис датований вереснем 1500 р. про те, що "... к великому князю пришла вестъ изо Мченска от князя Ивана от Белевского...".<sup>19</sup>

Подібна ситуація приховується за словами Івана III про те, що до нього приїхали служити "серпiani с Серпейском".<sup>20</sup> В 90-х роках місто переходило з рук в руки: в кінці 1492 р. його захопив кн. С.Ф.Воротинський, а в 1494 р. воно було повернуто Литві. Хто управляв Серпейськом протягом 1494-1500 рр., невідомо - литовські намісники не згадуються. Рішення про перехід під московську владу в 1500 р. жителі, можливо, приймали самі, але воно було змушеним. На початку березня у Вільно ще не знали про перехід серпian до Івана III. Про це посли почули вперше від самого московського государя в кінці квітня 1500 р. Проте посольські "речи", датовані 28 лютого, згадують про захоплення людьми Івана III Серпейська.<sup>^1</sup> Це пояснюється часовим інтервалом у півтора-два місяці. Крім прямого військового тиску на рішення серпian могла вплинути загальна ситуація, що склалась на весну 1500 р. на російсько-литовському кордоні. Місто було оточене володіннями князів, які раніше перейшли на сторону Івана III - Воротинські, Мезецькі, а пізніше Мосальські. Іншого виходу у серпian не залишалось. Показово, що в посланні Менглі-Гірею, якому не було потреби доказувати добровільність приєднання цих міст, Іван III розмістив Мценськ і Серпейськ в загальному списку - "которые города поймали воеводы великого князя и которые города здались великому князю".<sup>21</sup>

Спроба литовської сторони, шляхом поступок у титулі, змінити характер російсько-литовських стосунків успіху не мала. Викликає подив сам факт подібного підходу. Невже у Вільно, на початку 1500 р., могли серйозно розраховувати, що заради добавлення до титулу слів "государь всея Руси" Іван III відмовиться від боротьби за давньоруську спадщину. Ця поступка ще могла ма-

ти значення кількома роками раніше, але не тепер, коли фактично воєнні дії у прикордонних районах розпочались. Литовським послам у Москві досить відверто нагадали, що великий князь "запізнився" з вирішенням питання про титулатуру, що існують ще більш серйозні розходження: "Князь бы велики Александр сам и положил на своем разуме, ... колко лет нам по докончанию не правил, а ныне одно наше имя к нам в своей грамоте по докончанью написал, а в иных делах ни в чем нам не правит".<sup>23</sup> Відпускаючи послів, "государь всея Руси" не зупинився навіть перед відвертими погрозами на адресу зятя: " А ученешь нудити, а от той нужи пойдет к нам, и нам их приймати и с вотчинами и стояти сколько нам бог поможет".<sup>24</sup> Це фактично означало оголошення війни, яка розпочнеться через лічені дні.

В існуючій історичній літературі немає ґрунтового аналізу воєнних дій російської та литовської армій під час компанії 1500 р. Російські літописи датують початок війни 7008 р., тобто 1499-1500 р. дізнавшись про примушення дочки до переходу в католицизм, Іван III нібито направив з протестом у Литву кн. В.В.Ромодановського і дяка В.Кулешина. Олександр відповів, що "...его дщери к римскому закону не нудит". Після цього через релігійні утиски на московську службу перейшов кн. С.І.Бельський. Правда, в цій розповіді є хронологічна неточність: посли їздили в Литву в березні 1498 р., коли мова про "римський закон" і Олену Іванівну ще не йшла. В квітні 1499 р. В.Ромодановський був "пойман" і протягом 1499-1500 рр. послом бути не міг. Літопис викладає офіційну версію, яка є далекою від істини.<sup>25</sup>

Головною подією першої половини 1500 р. став перехід на московську службу сіверських князів - Семена Івановича Можайського (Стародубського) та Василя Івановича Шемячича: "... прислали к великому князю Ивану Васильевичи) государю всеа Руссии бити челом князь Семен князь Иванов сын Андреевича Можайского да князь Василий князь Иванов сын Дмитриевича Шемякин,... и государь бы их пожаловал, взял к себе и с вотчинами". Точна дата прибуття послів цих князів у Москву невідома. Літописи датують цю подію квітнем 1500 р. Швидше за все, це сталося після прибуття в Москву литовського посольства С.П.Кишки (23 квітня) та виступом з Москви військ воеводи Якова Захаровича (3 травня). В нашому розпорядженні є лише офіційна версія події. Джерела вказують, що "отъезду" кн. С.Можайського і В.Шемячича передували переговори між ними та Іваном III. Тут само приводиться уже знайоме нам мотивування: "пришла на них великая нужда о греческом законе".<sup>26</sup> Ті ж мотиви прийому на службу сіверських князів Іван III виклав у посольстві до Олександра, відправленому з Іваном Телешовим.<sup>27</sup> В посольській книзі текст цього посольства не зберігся, він дійшов до нас лише в складі 5-ї книги Метрики та у виписці з посольських книг польського двору. Тут про "нужу о вере" розповідається детальніше: Олександр нібито посилав владику Йосипа і

віденського біскупа "к князем к руским и ко всей Руси, которые держат греческий закон, и говорили им от тебе (Олександра.- Авт.), чтобы они приступили к римскому закону". Литовський князь відповідав, що цих ієрархів до князів він не посилав, крім цього, від імені Олександра послу було сказано, що "отец господара (Казимир IV.- Авт.) их отцом (Можайського і Шемячича) подавал города и волости свои, им на поживеиье, а о их городах и волостях господар наш не ведает, ведает его милость и держит свою отчину".<sup>28</sup> Це значить, що при Олександрі володіння Можайського і Шемячича набули ще більшої самостійності, ніж при Казимиру. На Сіверщині спостерігається такий самий процес як і у випадку з кн. С.І.Бельським: поступове перетворення пожалуваних вотчин у відокремлений від центральної влади уділ. Олександр сам сприяв цьому, "придав" кн. СГМожайському в 1496 р. Чернігів і Карачьов, а в 1499 р.- ще й Хотимль.<sup>29</sup> Мотиви, що привели сіверських князів до зближення з Москвою, мабуть, подібні з тими, які привели до подібного кроку С.Бельського. Про релігійні причини "отъезда" князей мова вже йшла вище, а бажання закріпити за собою старі володіння та одержати нові було головним у діях князів. До того ж, на відміну від С.Бельського, сіверські князі були родинних стосунках з московським великокнязівським домом, що повинно було підвищити їх статус на новій службі.

Перші контакти кн. СІ.Можайського з Москвою припадають на літо 1499 р. Тоді козельський намісник П.Плещеев прислав до кн. Семена дворянина Левшу Козлитина "отказывати" у нього декілька карачьовських, хотимльських та брянських сіл. Ця політика успіху не мала: кн. Можайський, як вірнопідданий слуга, повідомив про все Олександра та відіслав йому того "отказника". Але згодом, він вступив, за словами Хроніки Биховця, разом з В.І.Шемячичем і С.І.Бельським в таємну угоду з Іваном III. Угода, зокрема, передбачала, що "которые города и волости они под Литвою поберут, то им все держати".<sup>30</sup> В опису Царського архіву XVI ст. згадуються зошити, в яких "писан князь Семена Стародубского и Шемячичев приезд, и грамоты посольная опасная ко князям и речи...". Це підтверджує змову і присягу між Іваном III та князями, про які згадує Хроніка Биховця.<sup>31</sup> Лише після досягання повної угоди з цього питання розпочалось зосередження ратних сил у Москві. Воєнні приготування були закінчені на час прибуття послів від кн. СІ.Можайського та В.І.Шемячича, що давало нагоду зайняти територію щойно приєднавшихся князів раніше, ніж у Литві встигли б прийняти контрзаходи. Цікаво, що ряд дослідників помилково пов'язують приєднання до Російської держави Новгород-Сіверська з смертю В.І.Шемячича (1523 р.), а Чернігова та Стародуба - СІ.Можайського (1518 р.).<sup>32</sup>

Відразу в Литву були направлені посол І.І.Телешов з повідомленням про "отказ" литовському государю сіверських князів та Афанасій Шеєнок з

"складной" (або "разметной") грамотою про оголошення війни Великому князівству Литовському. В ній, пояснюючи причини початку війни, Іван III заявив, що литовський князь "... по докончанью ни в чем не правит, великую княгиню Елену и князей и панов русских нудит к римскому закону; и государь за христьянство хочет стояти, колко бог поможет, а крестное целованье и до кончанье долов". Хоч російська сторона формально дотримувалась дипломатичних канонів при оголошенні війни, але відомості про її початок були отримані у Вільно вже після того, як російські війська вступили на литовську територію. Не зрозуміло також, навіщо було при повному розриві дипломатичних стосунків направляти посольство І.І.Телешова з повідомленням про "отказ" сіверських князів. Російське посольство в свою чергу викликало направлення литовських представників. 26 липня 1500 р. з Литви разом з І.І.Телетповим виїхав посол Мацко Кунцевич.<sup>33</sup>

Розпочинаючи війну, Іван III, безперечно, мав готовий план дій, який вражав стратегічним задумом і широтою охопленого фронту. Воєнні дії розгорнулись на всій протяжності російсько-литовського кордону. Загальну картину розстановки російських військ та плани їх дій дав С.Герберштейн. "Первый отряд, - пише С.Герберштейн, - направил он (Іван III. - Авт.) к югу протав Северской области, второй - на запад против Торопца (Togorescz) [и Белой (Biela)], третий поместил посредине против Дорогобужа (Drogobusch) и Смоленска. Кроме того, он сохранил часть войска в запасе, чтобы она могла скорее прийти на помощь тому отряду, против которого двинутся литовцы

Дані СГерберштейна підтверджуються розрядними книгами. В Краткій редакції розрядних книг записи про російсько-литовську війну починаються під 7008 р. з розряду військ північно-західного напрямку. З району Волока Ламського до Великих Лук була розгорнута рать на чолі з новгородським намісником А.Ф.Челядіним "с великого князя знаменем". При ньому воеводами у великому полку були Федір та Іван Борисовичі Волоцькі з своїми дворами. Призначення воевод в інші полки на випадок "какова дела" (тобто дій противника. - Авт.) було покладено на А.Ф.Челядіна. Потім іде розряд південно-західного напрямку (на Путивль). Тут повинні були діяти воеводи Яків Захарович, І.М.Репня Оболенський та інші. На західному напрямку (від Вязьми на Дорогобуж) була розгорнута рать Юрія Захаровича, який очолював великий полк. Крім цих трьох груп військ, що діяли на головних напрямках, була створена ще одна - під командуванням кн. Д.В.Щені. Ця рать була стратегічним резервом.<sup>35</sup> На початку 1500 р. Іван III послав у Псков Микулу Ангелова з повідомленням про підготовку до війни з Великим князівством Литовським. Псковичі провели мобілізацію, і їх кінна рать на чолі з О.В.Оболенським вирушила "у посobie" великому князю.<sup>36</sup>

Свідчення джерел досить суперечливі і не дають можливості реконструювати події з великим ступенем їх вірогідності.

Більшість літописних зведень розпочинають з повідомлення про дії військ південно-західної групи військ.<sup>37</sup> З травня 1500 р., одночасно з відправленням посольства І.І.Телешова, воевода Яків Захарович "с многими людьми" виступив з Москви в напрямку на Брянськ. Гипографський літопис і Володимирський літописець додатково зазначають, що в даному угрупованні військ перебували допоміжні загони колишнього казанського "царевича" хана Мухаммед-Еміна і підпорядковані йому великокнязівські воеводи Федір та Іван Палецькі.<sup>38</sup> Герберштейн помилково вважав Мухаммед-Еміна начальником всієї російської групи військ.<sup>39</sup> Згодом російські війська оволоділи Брянськом.

Літописи майже однаково повідомляють про те, як рать Якова Захаровича несподіваним ударом захопила Брянськ - ключову фортецю на півночі Сіверської землі. В полон потрапили намісник пан Станіслав Бартошевич та "владыка дбрянский" (єпископ.- Авт.), які були відправлені в Москву.<sup>40</sup> Важливі деталі додає до цієї розповіді Хроніка Биховця. Російські війська підійшли до околиць Брянська "безвестно". Намісник, не знаючи про їх наближення, перебував в той час у замиському подвір'ї на р.Ущиці, а "в тую ночь зрадою бранцов сожжон город Бранск". Дізнавшись про знищення фортеці, війська поспішили до міста і по дорозі "пана Станислава Бартошевича у одном селе поймали и иных многих бранцов с ним", а потім зайняли місто, "и бранцы вси присягнули служити великому князю московскому".<sup>41</sup>

Необхідно зважити, що Хроніка Биховця - джерело, що вийшло з табору противника. Можливо, тому автор приписує пожежу в місті зраді брянців. Але можна припустити, що в Брянську дійсно існувала якась примосковська "партія", хоч і мала вона досить обмежені сили. На це указує характер дій цієї партії - таємно, у ночі, обравши момент відсутності намісника. Отже, з повідомлення хроніки випливає те, що таємні прихильники Москви лише подали знак російським воеводам. Про добровільну здачу міста мова не йде. Жодне російське джерело не згадує про цю послугу брянців: літописи лаконічно повідомляють про здобуття воеводами міста та "пойманий" намісника. Як би там не було, але приєднання Брянська нагадує той самий сценарій, що і Мценська, і Серпейська: спочатку захоплення міста військами, а після цього - присяга населення на вірність новому государю.

Після цього воеводи направились до князів і привели їх до хрестового цілування, "что ИхМ служити государю великому князю Ивану Васильевичу веса Русий с своими отчинами".<sup>42</sup> Поскілки маршрут військ Якова Захаровича проходив повз Трубчевськ, можливо, під "князями", яких воеводи привели до присяги Івану ІІІ, необхідно розуміти не лише ССтародубського і В.Шемячича, але й Трубецьких. Пізніше, у серпні, Іван ІІІ повідомляв свого кримського союзни-

ка, що до нього приїхали, в числі інших князів, і "Трубецкие князи с городом с Трубецком и с волостями". Перехід цей був змушеним: після захоплення Брянська і переходу на московську службу В.Шемячича Трубчевськ з усіх боків був оточений московськими володіннями. З цього ж посольського наказу в Крим (11 серпня 1500 р.) стає відомо, що кн. СІ.Стародубський "приехал с города: с Черниговым, с Стародубом, да с Гомьем, да с Любичем", а кн. В.І.Шемячич "приехал с города: с Рылском, да с Новымгородком Северским и со многими волостями".<sup>43</sup> Поскілки ні Любеч, ні Рильськ раніше не належали цим князям, то можна припустити, що вони були захоплені ними під час "отъезда". Отже, підтверджується повідомлення Хроніки Биховця про те, що за угодою з Іваном ІІІ князі отримують у володіння усе, що відвоюють у Литви.

На завершальному етапі компанії 1500 р. був завойований Путивль. Місто захопили 6 серпня війська Якова Захаровича, що діяли на Сіверщині. Літописи і розряди не повідомляють подробиць цього походу: за виключенням указаної дати і того, що в ньому брали участь нові слуги Івана ІІІ - еіверські князі, і що в полон потрапили путивльський намісник кн. Богдан Глинський з дружиною.<sup>44</sup> Після цього уся Сіверщина потрапила під владу Москви.

Виконав "государь всея Руси" й іншу свою обіцянку, "придать им городов". Кн. В.Шемячич додатково до Новгород-Сіверського і Рильська отримав Радогощ, і можливо, Путивль, а сину кн. Семена Василю Стародубському була передана Хотунська волость.<sup>45</sup> Таким чином, були взяті під захист володіння перейшовших на московську службу князів.

Так зображують початок війни російські джерела. Подібним чином викладені події в СГерберштейна та в литовських хроніках.<sup>46</sup>

Потім розповідається про дії військ західного (дорогобужського) напрямку під командуванням Юрія Захаровича, посланого "1-тоя же весны" до Дорогобужа. Саме тут і розгорнулись головні події воєнної кампанії 1500 р. Після захоплення Дорогобужа російськими військами, великий князь литовський направив проти них військо гетьмана князя К.І.Острожського. В свою чергу Іван ІІІ направив на підсилення раті Юрія Захаровича князя Д.В.Щеню "со тверскою силою". Російські і литовські війська зішлись 14 липня 1500 р. "на Миткове поле на речке на Ведроши", де росіяни здобули перемогу.<sup>47</sup>

Необхідно зосередитись на характеристиці відомого кола джерел про дії російських і литовських військ на дорогобужському напрямку. Найбільш об'ємне свідчення міститься в Єрмолинському літопису. "В лето 7008. Бысть бой с Литвою великого князя Ивана Васильевича воеводам, князю Данилу Васильевичу Щеняти, да Юрью Захарьичу, да князю Петру Васильевичю Оболенскому, да князю Михаилу Феодоровичю Микулинскому, князю Иосифу Дорогобужскому, князю Феодору Васильевичю Телепню Оболенскому и иным мно-

гим воеводам, а с ними были князи и бояре и дети боярские из Московския земли и из Тферския, с великого князя литовского Александра воеводами, с князем Константином Иваовичем с Остроцким, до з Григорьем Евстикувичем, да с Юрьем Зиновьевичем, да с Лютором и с иними многими воеводами, и великого князя двор из Вилны, и из Подолия, и из Волынские земли, а из Смоленска воевода Ян Станислав, а с ним многиа воеводы и вси смоляне лучшие люди, на рече на Полми". Далі розповідається про битву, перемогу російського війська та захопленні в полон "больших воевод".<sup>48</sup>

Після цього літописець повертається до подій, що відбулись раніше ("тогда же наперед"). Наводиться детальна, відсутня в інших літописних зведеннях, розповідь про дії півдеино-західної групи військ. Потім іде повідомлення про захоплення Дорогобужа: "Того же лета князь великий посылал своих воевод Юрья Захарьича, князя Петра Васильевича Оболенского, князя Федора Васильевича Телепня, князя Ивана Перемышльского да Ивана Шадру с многими людми на град Дорогобужь. Они же шедше, град Дорогобужь взяша и людей всех дорогобужцев к целованью приведоша за великого князя".<sup>49</sup>

Закінчується опис воєнної кампанії 1500 р. розповіддю про взяття північно-західною групою військ Торопця. Подробиці цього походу залишаються невідомі. Псковський літописець лише відмітив, що він тривав 11 тижнів, і що псковичі повернулись "на Покров" (1 жовтня.- Авт.). Отже, вирушили вони у похід десь на початку липня. Згідно розрядних записів Торопець був здобутий 9 серпня. При цьому в полон був захоплений місцевий намісник кн. Семен Соколинський.<sup>50</sup>

В статті 7008 р. Срмолинського літопису порушена хронологія подій Взяття Дорогобужа відбулось раніше битви на р. По л мі. З більшості інших літописів відомо, що Д.В.Щеня прибув на допомогу Юрію Захаровичу після взяття ним Дорогобужа, коли з'ясувалось, що назустріч рухається литовське військо на чолі з К.І.Острожським.

Сумніви викликає те місце розповіді Срмолинського літопису, де описано результат битви на р.Полмі: полонення литовських воевод та їх приведення у Москву. В ряді літописних зведень повідомляється про захоплення їх в полон після розгрому литовських військ на р.Ведроші. Таким чином, літописи розповідають про два різні місця битви з литовцями - річки Ведроша і Полма.

Типографський літопис і Володимирський літописець, крім згаданого раніше складу південної групи військ, приводять найбільш повний перелік литовських "больших воевод", що потрапили в полон після битви на Ведроші.<sup>51</sup>

Вологодсько-Пермський літопис додає звістку про кількість "убиеных литвы и ляхов" і повідомляє про взяття Торопця (без дати).<sup>52</sup>

Устюжський літописний звід під 7009 р. (1501 р.) розповідає: "Князь великий литовский Александр послал рать к Вязме: воеводу Костентина Ивановичи Острожского, а с ним много князей литовских и панов служивых, а с ними силы много". Дізнавшись про це, Іван III послав "противу его" воеводу Данила Васильовича (Щеню). Обидва війська зішлись на р.Троена "и стояша много дни", після чого відбулась кровопролитна битва, яку литовці програли, а їх воеводи і князь К.І.Острожецький потрапили в полон. В Устюжському літопису наведені унікальні дані про хід битви і пізнішому утриманні в полоні литовських воевод

Дата цієї звістки - 7009 р. (1501 г.) помилкова. З інших літописів відомо, що після 14 липня 1500 р. (битва на Ведроші) гетьман К.І.Острожецький перебував у російському полоні. Отже, битва на р.Тросні відбулась в 7008 р. (1500 р.). Проте суть справи не в даті, а в появі ще однієї битви, з результатом аналогічним битвам на Ведроші і Нолмі. Постає питання: Ведроша, Полма чи Троена?

Важливим джерелом для реконструкції подій є розрядні книги. Після приведеного вище розряду воевод на головних напрямках в Краткій редакції розрядної книги записано: "Того же лета послал князь великий в Литовскую землю князя Семена Ивановича Стародубского, да князя Василья Ивановича Шемячича, да с ним воевод своих, князя Данила Васильевича Щеня да Якова Захарьича и иных воевод. И они ходили к Рославлю и к Ельне, и бой им был на Ведрошке".<sup>54</sup>

В зазначеному далі розряді військ, що приймали участь у Ведрошській битві немає Якова Захаровича, який, як відомо, очолював південно-західну групу військ. В розрядній книзі є коротка примітка: "... а иные воеводы еще не сошлись".<sup>55</sup> Літописи також не відмічають участі Якова Захаровича у Ведрошській битві. Таким чином, звістку розрядної книги про направлення з півдня на допомогу Юрію Захаровичу і Д.В.Щені військ Якова Захаровича, С.І.Стародубського і В.І.Шемячича та їх участь в битві слід вважати недостовірними.

Пространна редакція розрядної книги під 7007 р. (1499 р.) повідомляє: "Того же году ходили воеводы в Литовскую землю на короля Александра Литовского, Яков Захарьич, изо Твери князь Данило Васильевич Щеня, а из Новгорода Андрей Федорович Челяднин, изо Пскова князь Александр Володимирович Ростовской, и был им бой с литовскими людми на реке на Подмене в Тишинове, и Литву побили и воевод литовских поймали".<sup>56</sup> В іншому списку замість слів "Подмене в Тишинове" написано "Полме на поле в Тишинове".<sup>57</sup>

Рік "7007", звичайно, вказано не вірно. По-перше, під цим же роком розповідається про перехід на службу до Івана III С.І.Стародубського та

В.Л.Шемячича, а це відбулось в 1500 р. (7008 р.). По-друге, звістку про битву на Полмі Єрмолинський літопис датує 7008 р.

Великі сумніви викликає і склад воєвод, перерахованих в розрядній книзі. Тут зазначені командувачі військами усіх напрямків, хоч факт їх об'єднання не підтверджується іншими джерелами.<sup>58</sup> Таким чином, більш вірогідним є повідомлення Єрмолинського літопису, який називає учасниками битви на Полмі воєвод дорогобужського напрямку. В той же час в Пространній редакції розрядної книги, поряд з повідомленням про битву на Полмі, є звітка про битву на Ведроші.

Воєнні дії 1500 р. на російсько-литовському фронті привертала увагу польсько-литовських хроністів. В Хроніці Биховця розповідається, що великий князь Олександр, після отримання інформації про захоплення російськими військами Брянська та зраду кн. Стародубського і Шемячича, направив гетьмана К.І.Острожського в Смоленськ. Там він отримав повідомлення про те, що Юрій Захарович захопив Дорогобуж і зупинився з невеликим військом на р.Ведроші. Потім розповідається про похід литовського війська до Ведроші, підготовку та опис битви.<sup>59</sup> Аналогічні свідчення містяться в хроніках М.Стрийковського та М.Бельського, тільки в них замість Юрія Захаровича помилково називається Яків Захарович.<sup>60</sup>

Таким є коло джерел, що характеризують воєнні дії на дорогобужському напрямку.

Для з'ясування питання про місцезнаходження річок Ведроші, Полми і Тросни необхідно уявити їх розташування на карті. В багатьох довідниках Ведрошу називають притокою Дніпра, що впадає в нього поблизу Дорогобужа.<sup>6</sup> Найбільш перевірені дані є в М.М.Улащика та С.М.Каштанова.<sup>62</sup>

На південний-захід від Алексіна розташоване село Лопатино, яке, можливо, тотожне Лопатину, згаданому в хроніках Биховця, Стрийковського і Бельського. Між Алексіним і Лопатином по прямій близько 10 км, а дорога могла займати близько 15 км. Це відповідає свідченню хронік про те, що від Лопатина до села Ведроша 2 милі шляху лісом.<sup>63</sup>

В економічних примітках і атласах Генерального межування є прямі дані про Ведрошу "Алексино Ведроши тож", "Селы Громова и Ведроши с сельцом (Алексіним. - Авт.) з деревнями". У погості Ведроша була дерев'яна церква Георгія Победоносця, збудована, можливо, в пам'ять про Ведрошську перемогу.<sup>64</sup> Цей погост був обмежений з півночі р.Селнею, з заходу - впадаючим в Селню безіменним струмком, який необхідно ототожнити з річкою Ведрошою. Трохи східніше Ведроші Селня впадає в Тросну (Росну, Расну), а на схід від гирла Селні в Росну впадає Полна, що протікає поблизу погоста Ведроша. Варто погодитись, що Росна є "Тросною" Устюжського літописного зводу,<sup>65</sup> а Полна - "Полмою" Єрмолинського літопису і Пространно! редакції розрядної книги.

Точка зору, що р.Ведроша впадає в Дніпро західніше Дорогобужа базується лише на припущенні. Більшість літописів розповідають, що битва відбулась біля Дорогобужа. Звідси виникли припущення про місцезнаходження р.Ведроші західніше Дорогобужа. Насправді, К.І.Острожецький виступив на Дорогобуж не прямо з Смоленська, а з Сльні. Це підтверджують хроніки і розряди. Якщо б російські війська були зосереджені десь західніше Дорогобужа, то місто залишилося б незахищеним з півдня, звідки рухалось литовське військо. Є.А.Разін і С.Хербст розташовують р.Ведрош між безіменним струмком на сході і р.Ужею на заході.<sup>66</sup> Проте в атласах XVIII-XIX ст. в цьому районі вказані лише слідуючі ліві притоки Дніпра: Серебрєнка, Іскожа, Ужа, Черногрязз'я, Хатичка. Немає Ведроші і серед приток Іскожи, Хатички та Ужи. Немає тут і ознак Тросни, Полми, Лопатина.<sup>67</sup>

Ретельне вивчення вказаних джерел та географічних даних дає можливість слідуючої реконструкції подій.

Весною 1500 р. на центральному (дорогобужському) напрямку російські війська під командуванням воєводи Юрія Захаровича зайняли Дорогобуж, вийшовши на підступи до Смоленська, до якого залишалось 2-3 переходи. Проте малочисельність військ та відсутність резервів змусила воєводу припинити просування в глибину литовської території і зупинитись на південно-західних околицях Дорогобужа. Відомості про зосередження литовських військ в районі Смоленська примусили Івана III негайно підсилити війська, які діяли на дорогобужському напрямку.

За даними джерел, великий князь московський направив на допомогу Юрію Захаровичу "другие большие воеводы", в їх числі воєвода кн. Д.В.Щєня з "тверскою силою", та І.М.Воротинський. Можливо, це був той резерв, про який згадує С.Герберштейн, Повідомлення літопису про те, що Д.В.Щєня був направлений з тверськими військами, вказує на місцезнаходження резервних військ.

Твер, в цьому відношенні була дійсно зручним місцем, оскільки давала можливість швидко прийти на допомогу як північно-західній так і центральній групі військ. Крім цього, війська, розташовані в Твері, служили заслоном проти можливого контрудару литовців з району Торопця на північ від Москви. Згадане раніше повідомлення Краткої редакції розрядної книги про направлення військ південно-західної групи до Рославлі і Єльні та їх участь в битві на р.Ведроша варто визнати помилковим.

Після об'єднання військ Юрія Захаровича з резервною раттю Д.В.Щєні був складений новий розряд. За новою диспозицією Д.В.Щєня очолив великий полк, тобто став головнокомандуючим. Юрій Захарович став новим воєводою сторожового полка - командуючим ар'єргардом. З цього приводу в розрядах збереглося цікаве листування. Ображений новим призначенням, Юрій Захаро-

вич написав великому князю, що не хоче бути в сторожовому полку: "То де мне стеречь князя Данилова полку Шенятева". Проте Іван III у відповіді, надісланий з кн. К.Ушатим рішуче припинив цю спробу поставити місницькі взаємовідносини вище інтересів справи: "Гораздо ль так чинить, говоришь в сторожовом полку быти тебе непригоже, стеречь княж Данилова полку? Ино тебе стеречь не князя Данила; стеречь тебе меня да моего дела. А каковы воеводы в большом полку, таковы чинят и в сторожовом полку, ино не сором тебе быть в сторожовом полку".<sup>68</sup> Попереду буде майже два століття місницьких спорів, але вже на самому початку епохи місництва "государь всея Руси" указав воеводі його місце і значення в загальному строю.

Дії литовської сторони менш відомі. Не маючи вдосталь сил для протидії російського наступу на всіх напрямках, великий князь литовський Олександр Казимирович прийняв рішення зосередити головні сили в районі Смоленська - ключового стратегічного пункту Литви в руських землях та найважливішої фортеці на шляху до Вільно. Найближчою метою литовців був розгром дорогобужського угруповання військ Юрія Захаровича. Головним воеводою литовських військ був К.І.Острожецький, призначений незадовго до початку війни на посаду гетьмана за пропозицією старого гетьмана Петра Білого. За оцінкою сучасників князь К.І.Острожецький виділявся видатними військовими здібностями та хоробрістю.

Литовські війська почали зосереджуватись у Смоленську. Сам же великий князь Олександр "со всеми людьми Великого княжества Литовского" пішов до Мінська, згодом в Борисов, де в бездіяльності "простоял немало времени" Прибувши в Смоленськ і отримавши відомості про розташування військ Юрія Захаровича на р.Ведроша, гетьман К.І.Острожецький разом з воеводою С Кишкою та смолянами направився до Єльні.<sup>69</sup> Цей маневр був зумовлений прагненням К.І.Острожського підійти до Дорогобужа з півдня, оточити оточити російські війська і завдати удару в тил.

В Єльні литовці захопили "языка" на ім'я Герман. Він служив дяком у І.Сапеги під час його посольства в Москву і там перейшов на російську сторону. Полонений зізнався, що воевода Юрій Захарович з "очень небольшим числом людей" перебуває біля Дорогобужа, Крім цього, Герман розповів і важливу інформацію про поповнення "третьяго же дня" російських військ "другими большими воеводами", в їх числі Д.В.Щеня та І.М.Воротинський. Мабуть, думки серед литовських воевод розділились, поскільки, нові воеводи, що прибули з столиці, не радили К.І.Острожському розпочинати битву з росіянами. Проте гетьман не повірив полоненому і, відкинувши поради воевод, виступив з Єльні на Дорогобуж.<sup>70</sup>

Повідомлення хронік Биховця і Стрийковського про те, що К.І.Острожецький був введений в оману неправдивими свідченнями полоненого

Германа, можна визнати помилковими. Гетьман мав абсолютно достовірні дані про чисельність і місце розташування російських військ, тільки не повірив їм. В протигагу литовцям, розпорядження Івана III свідчать про добру освідченість про дії противника. Заслугує на увагу майстерність з якою було проведено перегруповання російських військ і зосередження їх на головному напрямку.

Виступивши з Єльні, К.І.Острожецький пройшов від села Лопатино до Ведроші. Під час зупинки в Лопатино, гетьман переконався в тому, що має перед собою значні сили російських військ, готових до битви. На військовій раді було прийняте рішення атакувати росіян.

Російські війська були розділені на три полки - великий, сторожовий (засадний) і передовий під загальним командуванням Д.В.Щені. Всього ж джерела згадують 16 воевод. Готуючись до битви російські воеводи вислали за р.Ведрошу (на лівий берег) передовий полк. Він розташувався станом приблизно в 5 км південно-західніше Дорогобужа. Основні сили російських військ були зосереджені на схід від Ведроші за р.Тросною. Сторожовий полк Юрія Захаровича був виділений в засаду. Задум битви полягав у тому, щоб вдаванням відступом передового полка заманити противника за р.Ведрошу (на правий, східний берег) до р.Тросни, а потім несподіваним ударом засадного полка з тилу і великого по фронту і розгромити його.

План гетьмана К.І.Острожського обговорювався на військовій раді, про яку повідомляють хроніки.<sup>71</sup> Він полягав в таємному підході, оточенні і несподіваному нападі на росіян. Виконуючи план, литовські війська пройшли через ліси і болота і зупинились в 10 поприщах від росіян. Проте завдяки вису-ненню передового полку російських військ на західний берег Ведроші, а також дій розвідки, фактор раптовості удару було ліквідовано. Після підходу литовців, завдання передового полку полягало у нав'язуванні противнику власного плану битви.

Чисельність військових сил обох сторін точно не встановлена. За даними литовських хронік, чисельність російських військ нараховувала 40 тис. кінноти, не рахуючи піхоти, а литовців 35 тис. За іншими даними сили противників були приблизно рівні. В складі литовських військ джерела відмічають наявність польової артилерії.<sup>72</sup>

На першому етапі битви литовські війська з ходу навалюно атакували передовий полк росіян. Він зазнав поразки і почав швидко відступати на східний (правий) берег Ведроші. За передовим полком, туди ж, негайно переправились литовці і битва була продовжена. Литовці вели битву не з основними силами російських військ, а з залишками передового полку, який не зміг відступити до головних сил. Останні були за р.Тросною. Не випадково, роз-

повідуючи про битву на р.Тросні Устюжський звід називає ім'я лише одного воеводи - Д.В.Щені, який очолював великий полк.

Биховець, Стрийковський і Герберштейн вважають, що перша битва на західному березі Ведроші, а потім швидкий відступ на другий берег, були виконанням з боку російських воевод заздалегідь розробленого плану.<sup>73</sup>

Порівняння хронік з Устюжським зводом дає можливість зробити висновок, що після розгрому передового полка і відступу його залишків від Ведроші, наступила тривала перерва у воєнних діях ("... стояша много дни по берегам Тросни"). Наївно вважати, що за цей час протистояння на Тросні литовська сторона не робила спроб з'ясувати чисельність військових сил противника. Такий досвідчений полководець як К.І.Острожецький, розпочинаючи битву, не міг керуватися лише "крепкой надеждой разбить врага". Це зайвий раз свідчить, що литовське військо не могло сильно поступатись в чисельності російському.

Другий етап битви розпочався переправою по мосту через Тросну литовських військ та їх атакою основних сил росіян. Джерела однак датовані його 14 липня 1500 р. та свідчать про надзвичайну запеклість битви, що тривала шість годин. Устюжський звід розповідає: "... и литва перелезли по мосту за Тросну. И ступишася обои полны; имающеся за руки, сечахуся. И по удолиям яко река, в труп конь не скочит. И поможет бог великому князю Ивану Васильевичу и воеводе его князю Данилу Васильевичу и всей силе московской. А литва побеже, и мало их утече за Тростну за реку, занже великаго князя сила пешая зашли да мост посекали на Тростне. И много в реце истопе".<sup>74</sup>

С.Герберштейн повідомляє, що долю битви вирішив удар російського засадного полку: "Во время этого сражения, которое с обеих сторон велось с равным воодушевлением и силой, помещенное в засаде войско [о существовании которого знали (лишь) немногие из русских] ударило с фланга в середину врагов. Пораженные страхом литовцы разбегаются, их предводитель (imperator, oberster Haubtman) с большей частью свиты попадает в плен, прочие же в страхе оставляют врагу лагерь ..",<sup>75</sup>

Таким чином, російській стороні в ході битви вдалось повністю втілити раніше розроблений план. Воевода Юрій Захарович, дочекавшись нагоди, коли всі литовські сили втягнуться в битву, несподівано атакував їх у фланг і тил силами засадного полка. Росіяни зруйнували міст через Тросну, позбавивши противника єдиного шляху для відступу. Це деморалізувало литовців. Атака засадного полку була підтримана фронтальним ударом великого полка. Литовці почали відступ, який згодом перетворився на панічну втечу. Російські війська почали добивати залишки литовських загонів на лівому березі Тросни. Литовські війська втекли "за Тросну", мабуть, на південний захід. Остаточне винищення литовської армії відбулось на маленькій річці Полмі, що впадає

південніше гирла Селни у Тросну. Саме тут 14 липня 1500 р. були захоплені в полон гетьман та інші литовські воеводи.

В російський полон потрапили: головний воевода гетьман К.І.Острожецький, маршал ок Лютавор, маршалок Григорій Остинович, воеводи М.Ю.Глебов, М.Ю.Зинов'єв, князі Друцькі, Мосальські, а також багато інших "людей именитых".<sup>76</sup>

Намагаючись хоч якось виправдати розгром, Хроніка Биховця стверджує, що росіяни мали значну чисельну перевагу (40 тис. росіян проти 3,5 тис. литовців). Втрати литовського війська були надзвичайно великі, оскільки руйнування моста відрізало шлях до порятунку ("и мало их утече"). Синодальна книга повідомляє про 8 тис. загиблих. За Новгородським ІУ літописом в полон потрапило 500 "именитых" литовців і 5 тис. було вбито; за Вологодсько-Пермським літописом було вбито більше 30 тис. чоловік.<sup>77</sup> В будь-якому випадку безперечним лишається факт: цвіт литовського воїнства або загинув, або потрапив у полон.

Втрати російської сторони невідомі, але вони також були значними. На це вказує прохання воевод про надання поповнення: "А как воеводы побили на Ведроши литовских людей и писали к великому князю, чтоб к ним людей прибавил".<sup>78</sup> Особливо великих втрат зазнав передовий полк. Іван III направив для підсилення центрального угруповання воевод Семена Романовича і Д.В.Шейна.

Звістка про перемогу на берегах Ведроші і Тросни була отримана в Москві на третю добу: "А з бою пригонил к великому князю Михайло Ондреев сын Плещеева, июля 17, в пятък, и сказал великому князю воевод его здравие и божию помощь над литовскою силою; и бысть тогда радость велика на Моекве".<sup>79</sup>

Запропоноване пояснення ходу воєнних дій в 1500 р. та битви на р.Ведроша багато в чому є гіпотетичним. Це припущення дає можливість примирити протиріччя різних джерел. Всі згадані битви на Ведроші, Тросні та Полмі були етапами однієї великої битви, кінцевим результатом якої було повне знищення литовського війська. В даному випадку стає зрозумілим винесене на перший план свідчення про битву на р.Полмі в Єрмолинському літопису та Пространній редакції розрядної книги. Полменська операція завершила розгром і полонення литовців.

Головна причина перемоги російських військ в перевазі стратегічного і тактичного керівництва. Важливу роль зіграло створення резервної рати. Своєчасне зосередження цих військ на напрямку головного удару створювало передумови перемоги в битві. Російські полки на полі бою добре маневрували і взаємодіяли, в результаті чого був повністю втілений задум російського командування. На Ведроші в 1500 р., так само як і на Куликовому полі, долю битви вирішив удар засадного полку. В ході битви ініціатива маневру повністю

була в руках російських воєвод, а атака засадного полка була підготовлена плановими діями військ. На високому рівні було тактичне керівництво військами кн. Д.В.Щені. Він міцно тримав у своїх руках управління військами, уміло застосовував прийоми для оточення противника. Зразкове маневрування свідчить про високу дисципліну російських військ та мистецтво воєвод. В дорогобужських лісах, на берегах Ведроші і Тросни зіткнулись головні сили двох армій, з кожного боку бились десятки тисяч чоловік. Вперше за всю історію боротьби з Великим князівством Литовським його війська зазнали цілковитого розгрому.

Поразка на р. Ведроші засвідчила повну неспроможність Литви протистояти власними силами натиску московських військ та поставила під загрозу подальше перебування давньоруських земель у складі Литовського князівства. Цілком справедливо, через чверть століття, відмічав С.Герберштейн, що "... через одно только сражение и в один и тот же год владыка московский достиг того, чего великий князь литовский Витольд добился в течение многих лет и с превеликими усилиями".<sup>80</sup> Успіх Російської держави в компанії 1500 р. був зумовлений позицією православних "украинных" князів. Основна причина їх масованого переходу на бік московського государя полягає в прагненні закріпити за собою старі володіння та отримати нові, які щедро обіцяв Іван III. Спроба Вільно провести церковну унію була використана Москвою для офіційного виправдання власної агресивної політики та територіальних захоплень. Можливо, князі розраховували отримати на московській службі ще більшу самостійність ніж раніше. Іван III показово відстоював у конфлікті з Литвою "удільність" прикордонних князів, але не збирався у власній державі надавати їм повну удільну самостійність. Неоднозначним було ставлення місцевих жителів до російсько-литовського конфлікту. Населення князівських уділів фактично ні яким чином не відреагувало на те, що з милості своїх князів вони опинились по іншу сторону кордону. Іншою була реакція на приєднання до Російської держави населення господарських міст. Ці міста фактично були залишені віденським урядом напризволяще. Проте, якщо в 70-90-х роках XV ст прикордонна литовська влада була ще в змозі чинити опір окремим московським "наездам", то в 1500 р., коли Москва розпочала широкомасштабні воєнні дії, міста опинились беззахисними. Допомога з Литви так і не надійшла, а після розгрому на Ведроші зникли останні надії на її отримання. Після переходу весною 1500 р. на російську службу "украинных" князів міста не могли протистояти московському натиску. Щоб запобігти розоренню, міщани, після захоплення своїх міст російськими воєводами, змушені були присягати московському государю. Ведрошська перемога дала змогу Російській державі швидко і без зайвих зусиль захопити значну територію Великого князівства Литовського, але розраховувати на швидке закінчення війни Москві було ще рано.

Найближчим часом Росії та Литві доводилось вирішувати різні завдання: у Москві планували розширити військові операції, а Вільно необхідно було заручитись підтримкою союзників і запобігти московському вторгненню в центральну частину держави.

Не зважаючи на складне становище на сході (ногайські татари три тижні стояли біля Казані), у Москві розроблювались плани нових великих операцій на литовському фронті. Іван III планував здійснити зимовий похід на Смоленськ. Для здійснення цього задуму необхідно було узгодити взаємодію між московськими і кримськими військами. Спочатку московський государ планував використовувати Менглі-Гірея для нейтралізації дій Великої Орди на південних російських кордонах.<sup>81</sup> Проте вже осінню 1500 р. Іван III не лише закликав хана "недружбу еси ему (Олександру.-Авт.) свою чинить", але й зазначав район бажаних дій. У Москві відкинули пропозицію Менглі-Гірея про спільний похід на Київ: "... ино тутю корму нет, вытравлено и выграблено". Але пропонували хану підтримати російський похід на Смоленськ вторгненням за напрямком Слуцьк - Туров - Пінськ - Мінськ. Передбачалось з'єднання московських військ: "... где съедутся со государя нашего людми, ино бы от твоих людей ... лиха никоторово не было". Цей план давав можливість завдати удару по Литві з двох сторін - "А отселе воеводы в Литовской земле, ино цию помочь; а оттом, ино царь воеводам помочь". З викладом цього плану дій в Крим 29 вересня 1500 р. був направлений посол Іван Мамонов.<sup>82</sup>

План походу на Смоленськ більше відповідав інтересам Івана III, ніж спільні дії в районі Києва. Після Ведрошської битви литовці не мали значних військових сил на смоленському напрямку, а, отже, не могли швидко організувати захист цієї ключової фортеці на шляху до Вільно. У разі успіху Івана III під загрозу московського удару потрапили власне литовські землі, що могло б схилити Олександра до прийняття продиктованих Москвою умов замирення. Захоплення Києва не створювало загрози для майбутнього існування Великого князівства Литовського, а вихід російських військ на кордон з Польщею міг викликати її вступ у війну. До того ж кримський хан розорив би територію на яку претендував московський государ.

Проте здійснити запланований похід на Смоленськ зимою 1500-1501 р. не удалося. В березні 1501 р. Іван III пояснив відмову від попереднього задуму суворою зимою. "А к Смоленску ... воевод с людми не посылал того для, что снеги выпали велики, да и корму коньского от Смоленска мало, не на чем многим людем стояти городов доставати".<sup>83</sup> Але це лише офіційне пояснення Москви. Можливо, крім сніжної зими, государ "всея Руси" не зміг зосередити на смоленському напрямку необхідної кількості військ. Смоленськ буде залишатись головною метою воєнної кампанії 1501 р.

Розгром на Ведроші та загарбання Російською державою значних територій Литовського князівства поставило Олександра на межу катастрофи. Увесь цей час (липень-жовтень 1500 р.) литовський князь перебував ближче до театру воєнних дій. Спочатку він чекав розвитку подій біля Борисова, 6-8 серпня Олександр був у Обольцях (тепер Толочинський район Вітебської області), а з 14 вересня по 6 жовтня - у Полоцьку.<sup>84</sup> Не маючи власних сил для протидії московському вторгненню, Олександр намагався використати тимчасову паузу у війні для того, щоб шляхом дипломатичної активності перехопити ініціативу. Російсько-литовська війна відбувалась в обстановці постійних кримсько-татарських вторгнень. В 1500 р. землі Південно-Західної Русі двічі (весною та осінню) зазнали спустошливих нападів кримських "царевичів".<sup>85</sup> З цієї причини Польща не могла надати скільки-небудь суттєвої допомоги своєму союзнику. Таким чином, віденському уряду необхідно було досягти поновлення союзницьких відносин з Великою Ордою, схилити до антиросійського виступу Лівонський орден та розладнати московсько-кримський союз. На вирішення цих завдань були спрямовані зусилля литовської дипломатії в другій половині 1500 р.

Літом 1500 р. до кримського хана був направлений литовський посол Берендей з пропозицією від великого князя поновити дружні стосунки. Олександр обіцяв послати в Крим "великих" послів з "впоминок" та намагався показати небезпечність дружби з таким віроломним союзником як Іван III: "А он што и братьи своей роженной поделал также через присягу, и какою их смертью уморил, и иным суседом своим, то завсегды он чинит".<sup>86</sup> Посольство Берендея було лише спробою дипломатичного зондування можливої угоди. Конкретні пропозиції литовсько-кримського замирення повинен був викласти Менглі-Гірею київський воевода кн. Дмитро Іванович Путячич. В 6-й книзі Метрики зберігся даний йому посольський наказ, датований 27 листопада 1500 р.<sup>0/</sup> Розмова з ханом повинна була відбуватись таємно: "... в таемницы, опроч князей и вланов" Олександр погоджувався сплачувати в Крим щорічну данину з кожного свого підданого та просив Менглі-Гірея допомогти йому повернути Путивль. Якщо буде укладений союз про дружбу між ханом і литовським князем, то останній зобов'язувався припинити будь-які зносини з Великою Ордою.<sup>88</sup> У Вільно розраховували цим посольством залучити кримського хана до антиросійського союзу.

Одночасно був складений наказ для посольства у Велику Орду. Литовський князь висловлював задоволення готовністю хана Ших-Ахмеда укласти союз та бажанням виступити проти Менглі-Гірея, який "есть несправедливый человек". Проте Олександр радив Ших-Ахмеду їти не проти кримського хана, а проти московського государя, після перемоги над яким вони спільно здолають Менглі-Гірея: "... и с которое стороны мел бы ты посягнути на его (Івана III.-

Авт.) землю, а с которое мы; и з божьею помощью, тогда дела своего лашней доведешь...".<sup>89</sup> Таким чином, один з напрямків дипломатичних зусиль литовського уряду в кінці 1500 р. полягав у об'єднанні Великої Орди і Кримського ханства проти Російської держави. У випадку необхідності великий князь Олександр готовий був пожертвувати Ордою ІПих-Ахмеда, щоб залучити на свій бік Менглі-Гірея.

Іншою ділянкою дипломатичної активності литовського великого князя була Молдавія. Погіршення молдавсько-російських стосунків, пов'язане з династичною кризою, Олександр намагався використати для розпалення ворожнечі між Стефаном та Іваном III. У травні-червні 1500 р. у Молдавію був направлений дяк Богуш. Основна мета посольства полягала в залученні Стефана до союзу проти Москви. Молдавському господарю нагадали про незavidне становище дочки і онука: "А о дочку твою и о внука твоего..., в какой почтьивости ховает" У випадку згоди молдавської сторони, Олександр пропонував надавати Стефану допомогу проти будь-якого противника на його "пригоду и потребу".<sup>90</sup> На початку 1501 р. становище дочки Стефана Олени при дворі Івана III стало непевним, і молдавський господар чекав подальшого розвитку подій. У відповіді Олександру Стефан підтвердив невдачу свого посольства в Москву з питання російсько-литовського замирення та повторив звинувачення Івана III на адресу зятя в порушенні "докончания" Литовська пропозиція про укладення військового союзу і спільні дії проти Російської держави залишилась без відповіді. Проте Стефан не відмовився від посередництва в переговорах про примирення Вільно і Москви і навіть пропонував кримському хану Менглі-Гірею укласти союз з Олександром. До липня 1501 р. у Крим прибув молдавський посол Качко, який від імені господаря говорив: "... князь велики московской гот нам издалека, а литовской к нам ближной сусед; и ты бы с литовским мир взял".<sup>91</sup> Молдавська *акція* литовського князя не дала очікуваних результатів, бо Стефан віддавав перевагу нейтралітету у російсько-литовському конфлікті. Постійна турецька загроза змушувала його, у пошуках підтримки, балансувати між трьома Ягеллонами та Іваном III. Але уже в листопаді 1502 р. з Криму потрапила інформація про те, що "волошкой ... собирает же рать свою, а хочет послати на литовского землю воевати".<sup>92</sup> Вступ Стефана у війну з Польщею відбувся за власною ініціативою молдавського господаря, який використав скрутне становище Олександра, щоб захопити ряд спірних міст на Дністрі: Коломию, Галич, Покуття, Снятии та інші. Весною 1501 р. Олександр докоряв Стефана в тому, що той напав на Литовське князівство: "Ивана князя доля мне недружбу чинишь, мои земли и мои города разоряешь".<sup>93</sup>

Найкращих дипломатичних результатів Олександр досягнув у переговорах з магістром Лівонського ордену Ватьтером фон Плеттенбергом. Хроніка Рюссова повідомляє, що лівонські стани "... после многократных обсуждений,

нашли нужным попытать счастья и спасения в открытой войне с беспокойным русским и соединились союзом с Александром ... что они вместе хотели напасть со всем войском на московита, чему чрезвычайно радовались все литовцы и ливонцы"<sup>94</sup> Початок переговорів можна датувати травнем-червнем 1500 р., поскільки в фондах архіву Кенігсберга зберігалась копія листа від 11 липня гофмейстра Тевтонського ордену до лівонського орденмейстра з приводу допомоги, яку просив литовський князь проти Москви.<sup>9:5</sup> Питання про укладення союзу обговорювалось на ландтагах Лівонії у січні 1501 р. Союзний договір між Великим князівством Литовським та Лівонським орденом був підписаний 21 червня 1501 р. у Вендені. У військовий союз з Олександром вступала уся німецька південно-східна частина Прибалтики у складі Ордену, міст та єпископських кафедр.<sup>96</sup> Це був значний успіх литовської дипломатії - Лівонський орден у союзі з Литвою був серйозним противником Російської держави.

Не зважаючи на укладення в липні 1499 р. між Польщею та Литвою Городецької унії, Ян Ольбрахт не надав своєму брату військової допомоги в 1500 р. Заклопотаний турецько-татарськими вторгненнями та боротьбою з шляхтою він обмежився лише дипломатичним тиском на Москву. Після переговорів трьох Ягеллонів, польський король Ян Ольбрахт і угорсько-чеський Владислав направили в Москву окремі посольства.

9 січня 1501 р. угорське посольство на чолі з Матіасом Чежелитським прибуло в Москву, а 14 січня було прийняте Іваном III.<sup>97</sup> Угорський посол закликав "государя всея Руси" припинити "без всяких зацепок и сил" воєнні дії, які завдають "великий убыток" та загрожують усьому християнському світу. Контрзвинувачення російської сторони в порушенні Олександром "докончания" були залишені поза увагою. Заключна частина промови посла містила ультимативні погрози на адресу Івана III: "... твое светлейшее господствие з братом моим, Александром, мир не примет, ино величество королевства брату своему Александру хочет быти советник и пособник, по силе своей". Промова не мала належного впливу на московського государя. Іван III черговий раз указав на "неправоту" Олександра та заявив: "... а мы, уповаа на бога, по своей правде против своего недруга хотим стоять, сколько нам бог поможет; у нас бог помощник и наша правда". Була відкинута спроба угорської сторони добитися звільнення під присягу литовських полонених: "... того обычая нет, что пленников пущати на присязе или на поруце, а нужы им некоторые нет..."<sup>98</sup> Реальних результатів посольство Матіаса не дало.

Під час російсько-угорських переговорів у Москву прибув посланець Олександра Іван Івашенцев з повідомленням про наступне прибуття польсько-литовського посольства. 21 лютого 1501 р. у Москву прибуло литовське посольство на чолі з Станіславом Нарбутом та польське - пана Олехни.<sup>99</sup>

Польський король пропонував посередництво у зносинах між Вільно і Москвою та закликав шляхом колективного розгляду з'ясувати винуватця війни. Якщо винуватцем буде Олександр, то всі спірні території отримає на "управление" Іван III, і навпаки. Але поряд з цим, Я.Ольбрахт звинувачував московського государя в тому, що він "посел" (захопив.- Авт.) вотчини Олександра і вимагав їх повернення. Король відкрито погрожував Івану III війною не лише в союзі з Литовським князівством, але й в союзі з "поганством". Литовський посол С.Нарбут відкинув усі звинувачення Москви в порушенні "докончательных" грамот і поклав вину за пролиття "крови христьянской" на Івана III; від людей якого "почалися становити великие кривды в землях, и в водах, в разбоех, и в иных во многих речех"

Через шість днів після офіційного прийому послам повідомили відповідь Івана III. Московська сторона знову детально виклала всі випадки порушень Олександром договірних зобов'язень та заявила, що великий князь буде і далі захищати "правое дело", навіть якщо польський король вирішить допомагати "неправому". Щодо повернення загарбаних у ході війни територій "государь всея Руси" категорично заявив, що ці землі його "из старины отчина", тому їх приєднання є обов'язковою умовою для укладення миру. Іван III наголосив, що прагне "миру и добрые смолвки" з литовським князем, але на умовах "как нам будет пригоже".<sup>100</sup> Після отриманої відповіді польсько-литовська делегація запропонувала продовжити переговори на рівні "великих послов" та "панове рада государей наших ... с вашего государя радю размолвят о тех делех и уразумеют". На час, що буде передувати прибуттю об'єднаного литовсько-польсько-угорського посольства послы пропонували укласти перемир'я: "... и государь бы воли приказал своим украинником чтобы до послов брата своего и зятя украинцам зацепки не чинили". Іван III погоджувався утриматись від воєнних дій до мирного урегулювання спірних питань.<sup>101</sup> 4 березня 1501 р. об'єднане польсько-литовське посольство залишило Москву.

Отже, запланований дипломатичний тиск трьох Ягеллонів на Івана III очікуваних результатів не дав. Послы переконалися, що війна зробила неможливим повернення до попередніх стосунків між ворогуючими сторонами. В Москві спокійно сприйняли погрози польського та угорського королів про готовність допомагати Литовському князівству. Погоджуючись на укладення перемир'я, російська сторона в загальних рисах визначила основні положення, які передбачалось покласти в основу для майбутнього мирного договору.

Посольські матеріали не проливають світло на ставлення Івана III до цього посольства та на його подальші політичні і військові плани. Деяку інформацію можна почерпнути з кримських посольських книг за 1501 р. 11 березня в Крим був направлений посол кн. Федір Ромодановський з повідомленням про переговори в Москві. Іван III переконував Менглі-Гірея, що

рішення не укласти мир з литовським князем продиктоване виключно турботою про нього: "присылаешь к ним о миру, а к нашим недругам к Ахматовым детем посылаешь, а наводишь их на моего брата на Менгли-Гирея царя и на нас; и мне с тобою какой мир?" Далі повідомлялось про готовність Івана III весною направити воєвод "со многими людьми" у литовські землі, та містилося прохання, щоб хан сам вирушив у похід, або ж направив своїх дітей".<sup>10~</sup>

За даними розрядних книг можна з'ясувати, що в квітні 1501 р. Іваном III були призначені воєводи в полки, які направлялись "в Литовскую землю". Воєводою великого полку був призначений кн. Данило Олександрович Пенко, другим воєводою - кн. Михайло Курбський. Воєводами в полках були призначені Василь Шуйський, Іван та Петро Борисовичі Бороздіни і новгородський намісники кн. Семен Романович Ярославський.<sup>103</sup> Відсутність "больших воєвод", які, як правило, діяли на найважливіших напрямках, свідчить, що цей похід мав характер військової демонстрації, а не широкомасштабної операції. В травні 1501 р. дипломатичне зондування між Вільно і Москвою продовжувалося. Воно знайшло відображення в приватному листуванні між земським маршалком і троцьким воєводою Яном Юрійовичем Забerezинським та новгородським намісником Яковом Захаровичем.<sup>104</sup>

Посольство Ф.Ромодановського було захоплене ординськими татарами і потрапило в Крим лише 19 червня. 25 травня в Крим була надіслана нова грамота, в якій Іван III повідомляв конкретні дані про розпочаті ним воєнні дії проти Литви. На цей час "в Литовскую землю" вже були направлені воєводи з ратними силами, а кн. СІ.Стародубському і В.І.Шемячичу та "всем людям украинным" було наказано "со всех сторон воевать Литовскую землю". Менглі-Гірею пропонувалося вторгнутись за напрямком Київ-Слуцьк-Туров-Пінськ-Мінськ. Крім цього Іван III повідомляв про свій намір направити "больших воєвод" і самому вирушити у похід.<sup>105</sup> Конкретні напрямки дій московських військ у Литві залишаються невідомими. Кримське вторгнення повинне було відбутись за тим самим напрямком, що і під час нездійсненого зимового походу на Смоленськ. З цього випливає, що і літом 1501 р. Смоленськ залишався головною метою компанії. Дії "украинных людей" з боку Сіверщини, можливо, повинні були мати другорядні значення - відвернути увагу від наступу на Смоленськ.

Кримський хан вирушив у похід лише в середині червня: "видишь сам всел есми на конь, а йду на брата своего дело и на свое". Проте здійснити запланований похід до Києва, Луцька, Пінська не удалось. Менглі-Гірей дізнався про наближення до Дону хана Великої Орди Ших-Ахмеда і припинив похід.<sup>106</sup> Цей виступ Орди був наслідком зимових переговорів між Олександром і Ших-Ахмедом. Перебування "Ахматових дітей" у верхів'ях Дону створювало серйозну загрозу як прикордонним російським містам, так і Криму. Під можливий напад противника потрапляли міста Путивль, Рильськ, Курськ, Слець та

інші. Але особливе хвилювання у Москві викликала небезпека, що загрожувала Сіверському і Стародубському князівствам, в яких московська влада це не досить зміцніла. Іван III намагався зробити все, щоб підтримати Менглі-Гірея. Коли на початку серпня 1501 р. кримський хан повідомив, що виступає у похід на Ших-Ахмеда, то великий князь вирішив його підтримати. Проти Орди були направлені кн. Василь Іванович Ноздреватий та казанський хан Мухаммед-Емін. Крім цього повинні були підтримати похід і рязанські князі.<sup>107</sup> Похід Ших-Ахмеда досяг поставленої у Вільно мети - вторгнення Менглі-Гірея було зірване на самому початку, а Москва на кілька місяців залишилась без кримської допомоги.

Літом 1501 р. значно погіршилась зовнішньополітична ситуація для Російської держави. В першу чергу це було зумовлено наближенням війни з Лівонським орденом. Ще в травні була проведена диспозиція російських військ на випадок "каково будет дело от немец". Головні сили були зосереджені в районі Твері під командуванням великого князя Василя Івановича та першого воєводи кн. Д.В.Щені.<sup>108</sup> У Москві зважали на можливість спільного виступу трьох Ягеллонів та знали про запланований виступ Литви та Лівонського ордену. З іншого боку, ще нічого не було відомо про плани участі у війні Менглі-Гірея. В даних умовах, до з'ясування планів дій та чисельності сил противника, похід на Смоленськ був небезпечним. Зосередження головних сил російських військ біля Твері, свідчить, що у Москві чекали на розвиток загальної ситуації і поряд з цим передбачали можливість вторгнення противника на півночі. З району Твері можна досить швидко перекинути війська як для захисту Псковської землі, так і для наступу на Смоленськ.

На лівонському фронті перші сутички розпочалися ще в травні біля Івангорода. Проте до серпня з боку Ордену не було розпочато яких-небудь воєнних дій. Цю пасивність Лівонії можна пояснити очікуванням литовської допомоги та усвідомленням того, що російська сторона була готовою до подібного розвитку подій.<sup>109</sup>

Однак літом 1501 р. великому князю литовському було не до виконання союзницьких зобов'язань перед Лівонським орденом. 17 червня помер польський король Ян Ольбрахт. Знову постало важливе для Польщі і Литви питання спадкоємності престолу та поновлення династичної унії. Поразки 1500 р, та зростаюча військова агресія Російської держави збільшили кількість прихильників унії. Спочатку це питання обговорювалося на литовському сеймі у Гродно (серпень), а згодом на спільному польсько-литовському сеймі у Петракові (серпень-жовтень 1501 р.). В очікуванні обрання на польський престол, Олександр з частиною двора перебував у Мельнику, що поблизу польського кордону. Петроковський сейм обрав литовського великого князя польським королем і 23 жовтня Олександр Казимирович присягою підтвердив новоукладену унію. В

Литву він повернувся лише літом наступного року. За умовами унії обидві держави проголошувались неподільними, мали одного государя, що обирався на спільному сеймі, всі укладені раніше договори мали обов'язкову силу для обох сторін.<sup>110</sup>

У серпні 1501 р. лівонці, "будучи оставлены союзником и слишком слабы", все ж відкрили "другий фронт" в Прибалтиці.<sup>151</sup> Лівонський фронт відтягнув російські війська з інших напрямків і, фактично, врятував Велике князівство Литовське від нових поразок.

На литовському фронті в 1501 р. широкомасштабних бойових дій не велось. Осінню відбувались лише поодинокі зіткнення. Єдиною подією варто уваги стала облога Мстиславля. Згідно розрядів, 24 вересня 1501 р. Іван III направив у Стародуб на допомогу кн. ССтародубському і В.Шемячичу своїх воевод кн. Олександра Васильовича Ростовського, Семена Івановича Воронцова та інших "со многими людьми". У розрядній книзі 1475-1605 рр. цей похід записано двічі: спочатку помилково під 7009 р., 7 вересня, потім правильно під 7010 р., 24 вересня.<sup>112</sup> Літописи повідомляють, що похід розпочався з Старо дуба, і 4 листопада російські війська підійшли до Мстиславля. Біля міста їх зустріли литовські воеводи: мстиславський намісник кн. Михайло Іжеславський та воевода литовського князя Остафій Дашкевич "з двором великого князя заставою и з жолныри" Наявність великокнязівського двору свідчить, що поблизу Мстиславля були зосереджені значні литовські сили. В битві перемогу здобули російські воеводи, які знищили 7 тис, литовців та захопили полон, "а князь Михайло едва утече в град". Простоявши трохи біля Мстиславля і спустошивши околиці воеводи повернулись у московські межі.<sup>1b</sup> Деякі деталі походу містяться у розрядах. Тут згадується, що сіверські князі та воеводи Івана III "посады пожгли" біля Мстиславля.<sup>114</sup> Хроніка Биховця висвітлює ці ж події з протилежного боку: про битву біля міста тут нічого не повідомляється, проте розповідається, що кн. Семен Можайський (Стародубський) "з московичи", "отступивши город Мстиславль, стояли время немало..., много злого около города вчинивши".<sup>115</sup> Отримавши інформацію про здобуту перемогу Іван III направив до воевод Івана Ярово з дорученням передати їм: "... ино то милосердый бог своим милосердием как хотел, так помиловал, а вашею службою; и мы о том богу хвалу воздаем, а вас, оже даст бог, за вашу службу жаловать хотим". Воеводам наказувалось повернутись у Москву, але кн. І.М.Воротинський та П.Ряполовський були залишені у Стародубі.<sup>116</sup>

Таким чином, битва біля Мстиславля була єдиною помітною подією 1501 р. на російсько-литовському театрі воєнних дій. Первісний задум масштабного наступу на Смоленськ, з одночасним вторгненням кримської кінноти у район Мінська, зазнав краху. Не зважаючи на перемогу над "заставой" Олександра та спалення посадів, Мстиславль витримав московську облогу. Тут не

повторилась ситуація попередніх років, коли "украинные" міста захоплювались з першого удару, або взагалі здавались без бою. Це не можна пояснити лише відсутністю необхідних сил для облоги міста. Розряди показують, що осінню 1501 р. біля Мстиславля московські війська нараховували п'ять полків при дев'яти воеводах,<sup>117</sup> а це не менше, ніж під час походів 90-х років на "верховські" міста, чи 1500 р. на Сіверщині. Справа, мабуть, у самому місті, що займало помітну роль у політичній системі Литовської держави, і не спішило визнавати московську владу. Стояння російських військ біля Мстиславля засвідчило, що час легких перемог уже позаду, а для нових необхідні набагато більші військові зусилля. До того ж, битва біля Мстиславля показала, що Великому князівству Литовському удалось відновити понесені втрати на Ведроші, і що Вільно має достатній військовий потенціал для продовження війни.

Відвернення осінню 1501 р. значних російських військових сил війною з Лівонським орденом послаблювало обороноздатність південних російських територій та шойно приєднаних Сіверських земель. Цією обставиною вирішили скористатися литовські воеводи. Планувалось одночасне вторгнення на територію Стародубського і Сіверського князівств: з півночі литовців (зосереджених біля Мстиславля) і з півдня татар Великої Орди. Похід Менглі-Гірея проти І Них-Ахмеда у серпні 1501 р. успіху не приніс: останній звільнився від кримської облоги і розпочав похід на Рильськ. Проти нього були направлені кн. СІ. Старо дубський з великокнязівськими воеводами.<sup>118</sup> На жаль, в джерелах не повідомляється час появи Ших-Ахмеда біля Рильська, можливо, це відбулося в кінці серпня або на початку вересня. У Москві передбачали можливе з'єднання Ших-Ахмеда з литовськими воеводами. Іван III знову переконував, щоб Менглі-Гірей вчинив "по своей правде" і виступив на спільних "недругов".<sup>119</sup> Проте це прохання успіху не мало, і упродовж зими 1501-1502 р. кримський хан провів час у бездіяльності.

Установити точну дату відступу Ших-Ахмеда з-під Рильська неможливо. У грамоті до кримського хана, датованій 7 жовтня, Іван III писав, що "наш недруг" "воюет отчину" кн. ССтародубського та В.Шемячича і повідомляв про направлення до них своїх воевод "со многими силами". Ці дані, як вище уже зазначалось, підтверджуються розрядами. Поява московських військ змусила хана Великої Орди в середині жовтня відступити в степ. Відступивши від російських кордонів, Ших-Ахмед не пішов за Дон, а за даними Менглі-Гірея, зупинився для зимівлі біля гирла р. Семи поблизу Білгороду. Не пізніше двадцятих чисел жовтня війська, зібрані для захисту Сіверщини, виступили в похід на Мстиславль, де 4 листопада відбулась битва з литовцями.<sup>120</sup> Цікавим залишається повідомлення Хроніки Биховця про те, що в результаті вторгнення І Цих-Ахмеда зимою Литовському князівству удалось на незначний час відвоювати Новгород-Сіверський та декілька інших міст.<sup>121</sup>

Розглянутий перебіг подій на південній ділянці російсько-литовського фронту дає змогу пояснити причину відмови Литви від надання військової допомоги Ордену. Літом-осінню 1501 р., коли династичне питання у взаєминах між Польщею і Литвою залишалось відкритим, у Вільно вирішили використати слушну нагоду, щоб у союзі з Ордою повернути захоплені Російською державою Сіверські землі. Військовий успіх повинен був сприяти укладенню унії з Польщею та згладити неприємні наслідки Ведрошської битви. Висловлене Іваном III припущення про те, що литовці і татари "хотят снятися" (об'єднатись.- Авт.) було цілком реальним. Між Мстиславлем і Рильськом відстань близько 300 км. Сіверська земля потрапляла під загрозу подвійного удару, з півдня - татари Великої Орди, а з півночі литовські війська. Передбачливість та рішучість дій московського государя, який зумів швидко організувати оборону південних окраїн держави, заслуговують на увагу. Швидке пересування московських військ до Стародуба і Рильська дало можливість відбити напад Орди, а похід до Мстиславля завдав удару по іншому противнику. Проте ні перемога біля Мстиславля, ні наступальні дії в Лівонії не могли повною мірою компенсувати військово-політичних збитків, завданих відмовою від попереднього плану оволодіння Смоленськом. Після вступу у війну Лівонського ордену і виступу Великої Орди на боці Великого князівства Литовського, військові дії були перенесені на дві протилежні ділянки російських володінь: на південні степові межі і в Прибалтику на кордон з Орденем. Військовий потенціал Кримського ханства не давав можливості Менглі-Гірею одночасно вести боротьбу з Великою Ордою і здійснювати вторгнення у литовські володіння. До того ж перебування Ших-Ахмеда біля російських кордонів і напад ногайських татар на Казань відволікали частину московських військ для захисту південних районів держави та підтримки протекторату над Казанню.

Вступаючи в третій військовий рік, у Великому князівстві Литовському могли бути задоволеними зовнішньополітичною ситуацією. Між Литвою і Польщею було укладено Петроковську унію, що давало Вільно можливість розраховувати на польську військову допомогу. Лівонський орден відтягував на себе більшість російських військ і готовий був продовжувати війну з Російською державою, а Велика Орда нейтралізувала Кримське ханство. Упродовж 1501 р. Литовське князівство не зазнало серйозних кримських чи московських вторгнень і мало нагоду зміцнити власну обороноздатність. Москві необхідно було визначити головного противника у наступній військовій компанії і, використовуючи підтримку Криму, завдати йому вирішального удару.

1502 рік розпочався вторгненням лівонських військ з Нарви на Івангород, а в березні Орден зробив невдалу спробу походу на Псков. Літом на лівонському театрі військових дій відбувались дрібні прикордонні сутички.<sup>122</sup> Але основну увагу московського уряду на початку 1502 р. привертала кримський

хан. В січні 1502 р. Менглі-Гірей повідомляв Івана III, що "рать моя готова вся" і через два місяці він сам "сядет на коня со своими детьми и со всеми своими людьми" виступить проти Ших-Ахмеда. В Москві хан просив великого князя направити йому "на пособь" російські війська та називав місця можливої зустрічі - гирло р. Самари на Дніпрі.<sup>123</sup>

В Москві розуміли небезпеку Великої Орди та необхідність боротьби з нею. Повідомлення російських послів з Криму свідчили про серйозну готовність Менглі-Гірея покінчити з "Ахматовими дітьми" та незavidний стан самої Орди.<sup>124</sup> Тому намір Менглі-Гірея воювати не з литовським "недругом", а з Ших-Ахмедом був сприйнятий Іваном III без заперечень. Спільні інтереси вимагали, щоб кримський хан завершив боротьбу з Ордою Ших-Ахмеда до сприятливого часу для наступу на Смоленськ. Цікаво, що всі великі походи російські війська проводили в кінці літа чи осінню. Це пояснюється прагненням використовувати для утримання військ новий урожай захоплених територій. Татари, навпаки, намагались діяти весною, коли було вдосталь зеленого корму для коней. Через це хан планував виступити у похід ранньою весною. Проте Іван III утримався від надання Менглі-Гірею великої допомоги військами. 3 березня 1502 р. посол Олексій Григорович Заболотський вирушив у Крим з повідомленням про неможливість направити хану допомогу: "... и мне ныне рати своей к тебе послати нелзе за тем, что наш недруг литовский, снявся с немци, стоит протав нас . Але у випадку нападу Ших-Ахмеда на Крим, Іван III обіцяв направити "своих многих людей" та татарських "царевичів". Проте похід Менглі-Гірея проти Великої Орди розпочався лише в кінці травня, а в перших числах червня кримський хан біля гирла р. Сули розгромив Ших-Ахмеда. В грамоті від 6 червня 1502 р. Менглі-Гірей повідомив Івана III про здобуту перемогу: "И ты бы, брат мой, то доброе наше дело и те добрые наши вести слышев, весел бы еси был и обрадовался...".<sup>126</sup> Перемога над Ордою мала важливе військово-політичне значення, оскільки давала можливість Москві і Криму зосередити увагу та військові сили на литовському фронті, а не відволікати їх на інших напрямках.

Головною метою військової компанії 1502 р. для Російської держави залишався Смоленськ. Готуючись до походу "государь всея Руси" не збирався обмежуватись захопленням лише цього міста. Смоленськ був найважливішою фортецею поблизу російсько-литовського кордону, що прикривала магістральний шлях на Вільно. В 1513 р. з приводу невдалої спроби Василя III ідодути Смоленський "замок" літописець відмітив: "... град же, имеа твердость сіремнинами гор и холмов высоких затворено и стенами великими укреплено".<sup>127</sup> Наведений опис дає підставу вважати, що на межі XV-XVI ст. стіни Смоленської фортеці були викладені з каменя та були настільки міцними, що успішно витримували артилерійський вогонь. В Москві розуміли, що облога та здобуття Смоленська пов'язані з великими труднощами. Слід було чекати, що

противник докладе усі зусилля для надання допомоги гарнізону міста. У випадку захоплення Смоленська Іван III мав намір рухатись далі на Оршу -Мінськ. Але для успішних дій в цьому напрямку важливо було узгодити дії з Кримським ханством.

В Москві залишились не задоволеними тим, що після перемоги над Ших-Ахмедом Менглі-Гірей повернувся до Перекопу, а не вторгся в литовські землі. Іван III знову наполягав на негайному нападі кримського хана на бажаному для себе напрямку Київ-Слуцьк-Туров-Пінськ-Мінськ. Пропонувалось налагодити безпосередній зв'язок з сином великого князя Дмитром Івановичем, відправленим на чолі військ на Смоленськ.<sup>128</sup> Отже, план дій союзників під час компанії 1502 р. був точним повторенням нездійсненого плану війни попередніх років.

Щоб примусити Олександра прийняти умови замирення, продиктовані зимою 1501 р. у Москві, необхідно було завдати йому такої військової поразки, після якої він був би неспроможним продовжувати війну. Проте дії кримського хана не укладались у московські плани. Менглі-Гірей воював з Литовським князівством не заради широго бажання допомогти московському "брату", а тому, що війна давала йому можливість майже безкарно грабувати литовські землі та вимагати сплати "поминок". Під час вторгнення татари намагались уникати сутичок з польсько-литовськими військами, грабуючи ті міста, що обіцяли найбільшу здобич. Найсприятливішим районом дій кримської кінноти було Правобережжя, Галичина та Волинь. Саме ці території в серпні-жовтні 1502 р. стали жертвою спустошливого набігу кримських "царевичів". Головні сили литовських військ були зайняті обороною Смоленська, а нечисельні гарнізони "украинных" містечок були не в змозі зупинити татар. До того ж степовий характер місцевості давав можливість противнику швидко долати великі відстані.

Набіг синів хана Феті-Гірея і Бурнаша охопив величезну територію. За даними московського посла О.Заболотського вони "повоевали" околиці Луцька, Львова, Брянська, Любліна, Вишневець, Белза і Турова. Крайніми північними пунктами проникнення кримської кінноти були Туров і Люблін. Але це було досить далеко від запропонованого Москвою напрямку. О.Заболотський повідомляв Івана III: "А сами, государь, царевичи не пошли по тем местам, на которые, государь, ты велел им итти, за тем, что с ними было людей много, а те места кажут лесны и тесны".<sup>129</sup> Хоч дії кримського хана і не відповідали повністю московським планам, але вони обмежували можливість надання Польщею військової допомоги Литві.

14 липня 1502 р. розпочався довгоочікуваний похід на Смоленськ.<sup>130</sup> Російські літописи досить лаконічно розповідають про цей похід, повідомляючи дату виступу військ на чолі яких був поставлений син великого князя Дмитро

Іванович. Воскресенський літопис розповідає про їх повернення: "Прийде на Москву, октября 23, в неделю, великого князя сын Дмитрий Ивановичь, землю Литовскую повоева и поплени, а града Смоленска не взя, понеже крепок бе".<sup>131</sup> Деякі подробиці збереглись у Типографському і Вологодському літописах та в посольських "речах" Івана III до хана Менглі-Гірея<sup>132</sup> - про це нижче. Всі ці джерела давно введені в науковий обіг. В пошуках додаткової інформації можна звернутись до польсько-литовських матеріалів. Польські хроністи М.Меховський, Б.Ваповський та інші, хоч і згадують про смоленську облогу 1502 р., але мало що можуть доповнити наявні у нас дані.<sup>133</sup> Зате опубліковані польським дослідником Ф.Папе акти, що стосуються періоду правління у Польщі короля Олександра (1501-1506 рр.), до нашого часу не привертати уваги вітчизняних дослідників, хоч вони проливають світло на окремі деталі цього походу. Так. з одного документа, розміщеного в цьому збірнику, випливає, що ще 9 липня король отримав з Смоленська повідомлення про наближення до міста "русских князей" - І.М.Воротинського, СІ.Можайського та В.І.Шемячича. Вони розташувались з артилерією в 30 милях від Смоленська і чекали прибуття основних сил з Москви.<sup>134</sup> Отже, 14 липня - дата виступу головного корпусу московських військ, а передові загони служилих князів вирушили в похід на місяць раніше. Король Олександр сам збирався виступити проти Івана III. Він найняв кілька тисяч найманців і з 7 серпня по 9 вересня перебував у Мінську.<sup>135</sup> Тут він дізнався про наближення до Смоленська великого війська на чолі з Дмитром Івановичем та про похід 4-тисячного загону кн. СІ.Можайського до Полоцька. Р цей же час "московиты" спустошили та спалили передмістя (*prourbium*) Вітебська.<sup>130</sup> Ця інформація знаходить підтвердження в наказах російським послам у Крим, які на можливе питання хана про результати походу Дмитра Івановича повинні були відповідати: "сын ... великого князя сам стоял под Смоленском, а люди ... ходили да землю воевали ... за Мстиславль по Березыню и но Видбеск, по Полтеск и по Двину", а "у Витебска посады пожшли".<sup>13,</sup>

Розрядні книги дають можливість уточнити склад воевод, які брали участь у смоленському поході. Як уже вище зазначалося, московські війська очолював син великого князя 20-річний Дмитро Іванович Жилка. Причини, через які Іван III не призначив командуючими старших синів Василя та Юрія, залишаються невідомими. При цьому воеводами були призначені досвідчені полководці Яків Захарович, кн. Василь Данилович Холмський, кн. Олександр Володимирович Ростовський та інші. Участь в поході сіверських князів Семена і Василя, кн. Федора Івановича Рязанського, Івана Борисовича Рузького та Федора Борисовича Волоцького повинна була підкреслити загальнодержавний характер задуманого походу. Разом з військами йшла артилерія.<sup>138</sup>

Облога Смоленська розпочалась десь у другій половині серпня. В посланні польським панам, написаному між 5 і 17 серпня, Олександр описує як до

нього знову і знову приходили жителі Смоленська з плачем і благанням про захист від ворога, який став табором в 20 милях від їх міста.<sup>139</sup> В кінці серпня король уже отримав повідомлення про сутички біля Смоленська між обложеними та російськими військами.<sup>140</sup>

Головна роль в обороні міста належала гарнізону, але немало залежало і від ставлення городян. Вони залишались цілком лояльними до Литви, сподіваючись, як показує наведений вище документ, на допомогу короля, і не збирались здаватись, хоч на їх долю випали всі негаразди облоги. Хроніка Биховця повідомляє, що "... москвичи ... будучи иод Смоленском, воевали на вси стороны, а город Смоленск, мало не увесь пушками обложивши, и день и ночь безпрестанно его добывали ... невымовныя штурмы на него чинили.." <sup>141</sup> 27 серпня Іван III направив до сина дяка Івана Телешова з наказом прискорити здобуття міста.<sup>142</sup> 16 вересня московські війська здійснили останню спробу штурмом оволодіти фортецею, але з великими втратами були відбиті. Олександр доповідали, що під час бою був вбитий "один их главных воевод по имени Палецкий" та підірвана одна ворожа гармата".<sup>143</sup> Правда, в розрядах смоленського походу такий воєвода не значиться.<sup>144</sup> В листі до магістра Лівонського ордену король указував, що велика кількість трупів біля стін Смоленська є джерелом зараження.<sup>145</sup> Згідно Типографського літопису, російські воєводи "стояша ... под градом до Воздвижения Честнаго Креста", тобто до 14 вересня. Але більш правильним слід визнати повідомлення Вологодського літопису про те, що воєводи "отседоша на третий день по Воздвижениев дни",<sup>146</sup> тобто 17 вересня - на слідуючий день після невдалого штурму. Швидкий відступ з-під Смоленська був зумовлений литовським контрударом. Типографський літопис повідомляє, що Олександр направив до Смоленська старосту жмудського Станіслава Яновського "со всею силою Великого княжества литовського" та іноземних найманців". Литовське військо оволоділо Оршою і переправилось через Дніпро. Дізнавшись про це, Дмитро Іванович зняв облогу і відступив.<sup>14</sup>

Захопити Смоленськ у 1502 р. не удалося. Після повернення 23 жовтня в Москву кн. Дмитро Іванович Жилка поскаржився батьку на незадовільну дисципліну у військах: "... многие дети боярские поступали под град и волости отъезжия, грабили без его ведома, а его не послоушаися" За це Іван III "воспалился" на винних: багатьох наказав батогом на торгу, а інших кинув до в'язниці.<sup>148</sup> Сам Іван III в посольському наказі до Менглі-Гірея так пояснював причину невдачі: "А города Смоленска не взяли затем, что, господине, великая рать пришла и корму не стало, не на чем было долго стояти города доставати".<sup>149</sup> Сучасні дослідники (К.В.Базилевич, О.О.Зимін) головну причину відступу убачають в недостатньому артилерійському забезпеченні походу.<sup>150</sup> Хоч джерела якраз відмічають активне використання "московитами" гармат. Цілком можливо, що низький рівень дисципліни та незадовільне постачання

військ мали місце, але це лише один бік справи. Головне полягає у тому, що російські полки вперше зіткнулись з таким сильним опором, що поєднав міцність фортечних мурів та бажання обложених відстояти своє місто. Заслугує на увагу зосередження литовським урядом на головному напрямку "всей силы" та своєчасне її використання.

Олександром були проведені заходи направлені на покращення стану місцевого населення. Так, 16 серпня 1502 р., він на чолобитну смоленських міщан, що скаржилися на розорення від постоїв найманців, видав їм грамоту з звільненням на 6 років від сплати серебщини та ординщини.<sup>153</sup> На думку В.П.Мальцева, це та інші пожалування Смоленську, свідчать про непевність литовської влади в місті та її намагання різноманітними пільгами привернути до себе населення.<sup>152</sup> Безперечно, що уряд приділяв Смоленському "замку", як він офіційно називався в документах, значну увагу. На початку 1493 р. Олександр звернувся до смолян з спеціальним посланням, у якому висловлював сподівання на їх вірність і на те, "иж дай Бог, замок наш Смоленск будет в целости заховай".<sup>153</sup> Проте говорити про хиткість литовських порядків у місті немає підстав. Під час прикордонної війни 1492-1493 рр. смоляни входили у великокнязівську "заставу" у верховських містах, намагаючись утримати їх під литовською владою. Іншим доказом їх відданості віленському уряду є безуспішна облога 1502 р. В 1505 р. підтверджуючи своїм привілеєм права міщан, Олександр справедливо відмічав, що смоляни не лише вірно служили попереднім господарям, "але вжо и часу счастлиго панования нашего противу неприятелю нашим они досыть чинили и нам верне в лужили, яко господ ару своему отчинному и дедич-  
ному".<sup>154</sup>

Смоленський похід 1502 р. був самою значною подією на російсько-литовському театрі воєнних дій. Продовжувалась війна на північно-західному кордоні, де активна роль належала Лівонському ордену. Плеттенберг вирішив скористатися тим, що російські війська були зайняті облогою Смоленська для походу на Псков. Але ні Псков, ні Ізборськ противник не здобув.<sup>155</sup>

Зимою 1502-1503 рр. російські війська продовжували "воевати Литовскую землю". За розрядними даними, 3 грудня 1502 р. з Новгорода "в Литовскую \*емлю" були направлені полки, які раніше діяли на лівонському фронті. Розряд називає наступних воєвод: у великому полку кн. Д.В.Щеня та кн. В.В.Шуйський, в інших полках кн. П.Л.Ряполовський, Петро Житов, Федір І Прозоровський, Михайло Андрійович Количев та Семен Ромодановський. Крім цього, в розрядній книзі під 7010 р. (1502 р.) зберігся запис походу в Литву з Ржева, але без зазначення місяця. Можна припустити, що цей похід відбувався одночасно з виступом воєвод з Новгорода десь у кінці 1502 р. чи на початку 1503 р. Третя рать, приблизно в цей час, з Сіверщини була направлена в Литовське князівство. З розрядного запису відомо, що у великому полку були

кн. С.І.Стародубський, В.І.Шемячич та воєвода кн. О.В.Ростовський; в передовому полку - кн. І.С.Одоевський, І.М.Воротинський та брянський намісник Іван Васильович Жук; в полку правої руки - кн. Василь Семенович Швих-Одоевський з рязанським воєводою Яковом Назар'євим; в лівій руці - кн. Іван Михайлович Репня з рязанським воєводою Дурновим; в сторожовому полку - кн. В.В.Ромодановський.<sup>156</sup>

На жаль, ми не маємо матеріалів, що стосуються цих бойових дій, і не можливо установити їх перебіг та безпосередні результати. Єдиним документом, що підтверджує розрядні дані, є посольський наказ Івана III І.М.Беклемишеву в Крим датований 23 лютого 1503 р.: "...а ныне послали имя на Литовскую землю князей своих, князя Семена Ивановича Стародубского да князя Василья Ивановича Шемячича, и иных своих князей и воевод многих со многими людьми; а приказали имя им недругу гораздо недружбу чинити; как им бог пособит. И те наши князи и воеводы со многими людьми и ныне в Литовской земле воюют..."<sup>157</sup> Більше ніяких активних військових дій як на литовському, так і на лівонському фронтах не відбувалось. Далі московський государ повідомляв свого кримського союзника про наміри весною направити у Литву велику рать на чолі з синами Василем, Юрієм та Дмитром та знову вимагав від Менглі-Гірея вторгнення кримської кінноти в район Турова і Мінська.<sup>158</sup>

Таким чином, направлення зимою 1502-1503 рр. трьох угруповань російських військ примушувало противника розкидати власні сили на різних напрямках для оборони прикордонних земель. Так звана "мала війна" давала змогу Москві гримати ініціативу в своїх руках та повинна була сприяти підготовці наступного походу на Смоленськ. З іншого боку, прикордонні сутички впливали на внутрішньополітичне становище Великого князівства Литовського. В даний час це було важливо, оскільки розпочалися мирні переговори.

Підсумок військових дій за 1501-1502 рр. можна оцінювати як установлення певної рівноваги сил. Ні Велике князівство Литовське, ні Лівонський орден не мали реальних можливостей для продовження широкомасштабних воєнних дій проти Російської держави. Створена Олександром Казимиром вищою мирною угодою антиросійська коаліція у складі Ордену і Великої Орди, хоч і урятувала Вільно в 1501 р. від можливої катастрофи, але була не спроможна повернути захоплені Москвою території. Наступний 1502 р. не приніс Литві довгоочікуваної допомоги з Польщі - Петроковська унія була черговою формальністю у міждержавних взаєминах. До того ж Московська держава і Крим, розгромивши Велику Орду Ших-Ахмеда, завдали сильних і спустошливих ударів по литовських землях. Несподівано як для Москви, так і для Вільно у війну вступив молдавський господар Стефан. Упродовж 1501-1502 рр. основний тягар війни з Москвою ніс на собі Лівонський орден, але країну роз'єднував розбрат між різними церковно-державними утвореннями та національно-визвольна боротьба прибалтійських

народів. Тевтонський орден, зайнятий протиборством з Польщею, не збирався вступати у війну з Російською державою. Папа римський Олександр VI прагнув схилити "государя всея Руси" до антиосманської коаліції і не збирався оголошувати "хрестовий" похід проти "московита".

В мирній угоді була зацікавлена і Москва. Після швидких приголомшувачих успіхів 1500 р., зумовлених переходом на російську службу православних княжат, характер війни у 1501-1502 рр. почав змінюватись. Погіршилась зовнішньополітична ситуація - тепер Івану III довелося мати справу з кількома ворогами, що змушувало розпильовувати сили на різних фронтах. Крім цього, Москва не мала ніякої підтримки з боку місцевого населення, а його стійкий опір зводив на ніщо військові зусилля російських воєвод. За два роки виснажливої війни Російській державі не удалось захопити і утримати жодного з значних литовських міст. Смоленський похід 1502 р. засвідчив, що час легких перемог уже позаду, а для нових необхідні набагато більші військові зусилля, до яких на початку XVI ст. у Москві виявились невідготтовленими. Старіючого Івана III все більше турбували проблеми спадкоємства престолу та внутрішнє становище держави. Територіальні надбання влаштовували московський уряд, необхідно було досягти лише їх дипломатичного визнання противником. Це створювало необхідні передумови для початку мирних переговорів.

Перебіг російсько-литовських переговорів та їх конкретні результати досить повно висвітлені у посольських книгах, матеріали яких вже давно введені дослідниками у науковий обіг.<sup>159</sup> Отже, лише зазначивши головні етапи на шляху до досягнення угоди, зосередимо основну увагу на аналізі наслідків військово-політичної боротьби між Московською державою та Великим князівством Литовським за давньоруські землі.

Об'єднане польсько-литовсько-лівонське посольство прибуло до Москви 1 березня 1503 р., а робочі переговори розпочалися 10 березня. Коли переговори про укладення мирного "докончания" (договору.- Авт.) зайшли у безвихідь, сторони погодились на перемир'я (17 березня). Після триваїх дискусій та суперечок 28 березня 1503 р. текст "перемирной грамота" був узгоджений.<sup>160</sup> 2 квітня вона була затверджена Іваном III, а 27 серпня Олександром Казимировичем.<sup>161</sup>

Перемирна грамота установлювала між Російською державою і Великим князівством Литовським перемир'я на шість років - від благовіщення (25 березня- Авт.) 1503 р. до весни 1509 р. За досягнутою угодою під владу Москви (формально на "перемирные лета") переходила велика територія на всьому протязі російсько-литовського кордону. На південному заході до Російської держави були приєднані Стародубське і Новгород-Сіверське князівства, володіння ніі. Мосальських і Трубецьких та ряд міст, головні з яких Брянськ, Мценськ. На центральній ділянці кордону Москва отримала Дорогобуж, а на північно-

західній - Торопець і Белую.<sup>162</sup> Велике князівство Литовське втрачало 20 міст, 70 волостей, 22 городища і 13 великих сіл<sup>163</sup>. Територіальні втрати Вільно склали майже третину підвласних давньоруських земель. Новий кордон надавав Російській державі ряд значних військово-політичних та економічних переваг над Литвою.

Під російський контроль потрапили ділянки важливих водяних та торговельних магістралей Великого князівства Литовського. З приєднанням Любеча перетиналась Дніпровська водяна магістраль. До Москви переходила майже на всій протяжності сухопутна дорога на Київ через Брянськ, Радогощ і Новгород-Сіверський, що сприяло зміцненню економічних зв'язків з Правобережжям Дніпра та полегшувало зносини Москви з Кримським ханством. Найважливішим для розвитку економічних зв'язків між Південно-Західною Руссю (майбутньою Україною) та російськими містами було приєднання великих районів, що охоплювали басейн р. Десни з її притоками і значну частину басейну р. Сожу. Створювалась сприятлива можливість для встановлення економічних і культурних зв'язків з основними центрами давньоруських земель.

Витягнуті до нижньої течії Десни російські володіння створювали зручний плацдарм для подальшого наступу на Київ, відстань до якого від західної вершини утвореного виступу не перебільшувала 45-50 км. Для оборони південного степового кордону від татар велике значення мало просування у південно-західному напрямку на лінію р. Сейму з двома головними опорними пунктами - Путивлем і Рильськом. Сприятливі умови були створені для можливого наступу на Смоленськ, Полоцьк, Вітебськ.

В історичній літературі, як радянській, так і сучасній російській, перемир'я 1503 р. та наступна зміна російсько-литовського кордону розглядається як "воссоединение", або "возвращение западнорусских" земель до складу Російської держави<sup>164</sup>. Подібне трактування описаної події викликає серйозні заперечення. Щодо терміну "западнорусские" землі, то такими вони стануть лише після захоплення їх Російською державою. До початку XVI ст. вони ніколи раніше не входили ні до складу Московського князівства, ні до будь-якого іншого північно-східного князівства, на терені яких утворилась Російська держава. Мова може йти лише про приєднання зазначених вище давньоруських земель до Москви. Поряд з цим, Російська держава не була поневолювачем для місцевого населення, яке, в своїй переважній більшості, залишалось на початку XVI ст. аполітичним і стримано реагувало на зміну свого державно-правового статусу.

Таким чином, був підведений підсумок під тривалою військовою і дипломатичною боротьбою між Москвою та Вільно. Перемирні грамоти з Великим князівством Литовським, Лівонським орденом і Дерптом, підготовлені у Москві, в результаті напруженої дипломатичної боротьби і ратифіковані у

Вільно після тривалих вагань, свідчили про те, що не може бути і мови про швидке укладення широкомасштабного мирного договору. Наступні переговори між Москвою і Вільно, упродовж 1504-1505 рр., лише підтвердили повну неможливість досягнути угоду. Олександр Казимировий продовжував наполягати на відновленні *status quo*, становища, яке було зафіксоване "докончанием" 1494 р. Івана III не задовільняв принцип *uti possidetis*, і він продовжував вимагати повернення усіх давньоруських земель, що перебували під польсько-литовською владою. На чергових переговорах, що відбулись у лютому-березні 1504 р. у Москві і мали на меті підготувати мирний договір, польсько-литовським послам від імені "государя всея Руси" було заявлено: "Ино ведь ведомо, Александру королю и великому князю, что Русская земля вся, з божьею волею, из старины, от наших прародителей наша отчина: и нам и ныне своей отчины жаль, а их отчина Лятская земля да Литовская; и нам чего для тех городов и волостей, своей отчины, которые нам бог дал, отступатись? Ано не то одно наша отчина, кои города и волости ныне за нами: и вся Русская земля, Киев и Смоленск и иные города, которые он за собою держит к Литовской земле, з божьею волею, из старины, от наших прародителей наша отчина."<sup>165</sup> у Москві, і у Вільно вважали війну незакінченою, а перемир'я розглядалось як тимчасовий перепоочинок необхідний для продовження боротьби. Протиріччя, що існували між Московською державою і Великим князівством Литовським, не були вирішені. Відразу ж після закінчення московських переговорів та ратифікації "перемирных" грамот, на новому російсько-литовському кордоні розпочались конфлікти між місцевими жителями та служилими князями-родичами. Фактично дрібна прикордонна війна тривала. Продовження активної боротьби з Польсько-Литовською державою було не за горами. Слова Івана III стали програмою дій для наступних московських государів, які упродовж століть прагнули до її втілення. Боротьба з Великим князівством Литовським була лише одним з напрямків зовнішньополітичної діяльності Московської держави.

<sup>1</sup> Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв.- М., 1963.- С. 140; Пресняков А.Е. Образование Великоорусского государства.-Пг., 1918.- С.413.; Skopinska Z. Traktat 31 sierpnia 1449 roku w swietii polityki Litwy i Moskwy w latach 1440-1453 /7 Ateneum Wilenskie.- R.V.- 1928.- S.108-150; Kolankowski L. 1) Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonow.- Warszawa, 1930.- T.1 - S.300; 2) Polska Jagiellonow.- Dzieje polityczne - Lwow, 1936.- S.126

<sup>2</sup> Казаков О.О., Мордвинцев В.М. Маловідомі сторінки московсько-литовської боротьби за давньоруські землі на межі 70-80-х років XV ст - Київ, 1997.- С.1-28.

<sup>3</sup> Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским.-Т.1.(1487-1533) //Сборник Русского исторического общества (далі; Сб.РИО).- СПб., 1882.-Т.35.-С.125-129; Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел (далі - СГГД).- М.,1894.- 4.V- N29.- С.16-18; Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV в.- М., 1952.- С.282-338; Церетели Е. Елена Ивановна, великая княгиня литовская, русская, королева польская.- СПб., 1898 та інші.

<sup>4</sup> Сб.РИО - Т.35.- С.294-295; Полное собрание русских летописей (Далі: ПСРЛ).- СПб., 1853.- Т.6.- С.45; т.8.- СПб., 1859.- С.238.

<sup>5</sup> Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі: АЗР).- СПб., 1846.- ТТ.- №179.- С206; Сб.РИО.- Т.35.-С296.

<sup>6</sup> Сб.РИО,- Т.35.-С.295.

<sup>7</sup> Там само.- С.295-297; АЗР.- ТТ.- №179 - С.203.

<sup>8</sup> Там само - С.294.

<sup>9</sup> Там само.- С.297, 299.

<sup>10</sup> Гирконтас Р. Попытки церковной унии в Великом княжестве Литовском в XV в.// Славяне и их соседи. Католицизм и православие в средние века. Сб.тезисов." М., 1991.- С.30-32; КромММ. Меж Русью и Литвой.- М., 1995.- С.68-70; 93-94 (там само детальна бібліографія).

<sup>11</sup> ПСРЛ.- Т.32.- М., 1975.- С.166; Хроника Быховца (в переводе Н.Н.Улашика).- М., 1966.-С.111.

<sup>12</sup> Описи Царского архива XVI в. и Архива Посольского приказа 1614 г. (далі: ОЦААПП).- М., 1960.- С.50.

<sup>13</sup> Сб.РИО.- Т.35.-С.296-297.

<sup>14</sup> Там само.- С.300-302.

<sup>15</sup> АЗР.-ТЛ.-№179.-С204.

<sup>16</sup> Там само - С.206.

<sup>17</sup> Зимин А.А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV - первой трети XVI в.- М., 1988.- С.135; Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku.- Warszawa, 1895.- S.232-234, 238,249,253.

<sup>18</sup> АЗР.-Т.1.-№179.-С204.

<sup>14</sup> Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою Ордами и Турцией.- Т.1. (1474-1505) // Сб.РИО.- СПб., 1884.-Т.41.-С.324.

<sup>20</sup> Сб.РИО.-Т.35.-С.300.

<sup>1</sup> Там само.- С. 136; АЗР.- ТТ.- №179.- С.204.

<sup>21</sup> Там само.-Т.41.-С318.

<sup>23</sup> Там само.- Т.35.-С.300.

<sup>7A</sup> ПСРЛ.- Т.8.- С.239.

<sup>18</sup> Сб.РИО.- Т.35.- С.249-258; ПСРЛ.- Т.6.- С.45,243; т.8.- С.238; Каштанов СМ. Социально-политическая история России конца XV - первой половины XVI в.- М., 1967.-С.118.

ПСРЛ.- Т.32.- С.166; Сб.РИО.- Т.35.- С.301-302; Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи 1294-1598.- СПб., 1836.- Т.1.- №289; Государственный архив России XVI столетия: Опыт реконструкции (далі: ГАР).- М., 1978.-**ВЫП.1.**-С.47, 189.

<sup>П</sup> ПСРЛ.- Т.6.- С.45-46; т.8.- С.239; т.12.- СПб., 1901.- С.252; т.28.- М.-Л., 1963 - (/333; Сб.РИО.- Т.35.- С.302 (прим.)

<sup>1K</sup> АЗР.-Т.Ь№180.-С208.

<sup>1ч</sup> Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией (далі: РИБ).-СПб., 1907.- Т.27.- Стб. 744-746; АЗР.-тЛ.-№139.-С/163-164.

Сб.РИО.- Т.35.- С.283; ПСРЛ.- Т.32.- С.166.

<sup>и</sup> ОЦААПП.-С.22; ГАР.-Вып.1.-С47, 189; ПСРЛ.-Т.32.-С.166.

<sup>2</sup> Хорошкевич АЛ. Русское государство в системе международных отношений конца XV - начала XVI в. - М., 1980 - СЛ29; Мельник Л.Г. Зміщення українсько-російських політичних та економічних зв'язків після падіння ординського ярма // Український історичний журнал.- 1980.- №9.- С83.

<sup>и</sup> Сб.РИО.- Т.35.- С 301-302; ПСРЛ.- Т.6.- С.46; т.28.- С333-334; АЗР.- Т.1.- №180; ГАР,- Вып.1.- СЛ 86-196.

<sup>4</sup> Герберштейн С. Записки о Московии / Пер. А.И.Малеина и А.В.Назаренко.- М., 1988.-С.66.

<sup>35</sup> Разрядная книга 1475-1605 гг. / Сост. Н.Г.Савич (далі: РК.1605).- М., 1977-1978.-Т.1.-Ч.1.-С.57-60.

<sup>36</sup> Псковские летописи /Подгот. А.Н.Насонов (далі: ГШ).- М.-Л., 1941- Вып. 1-С.84.

<sup>37</sup> ПСРЛ.- Т.4.- Ч.1.- СПб., 1848.- С.533; т.6.- С.45-46; т.8.- С.239-240; т.22.- Ч.1.- СПб., 1911.- С.514; т.26.- М.-Л., 1959.- С.293; т.28.- С.333-334; Иоасафовская летопись / Подгот. А.А.Зимин и С.А.Левина (Далі: ИЛ).- М., 1957.- С.141; Шмидт С.О. Продолжение Хронографа редакции 1512 г. // Исторический архив.-Т.7.- М., 1951.-С.273-274.

<sup>38</sup> Там само.- Т.24.- Пг., 1921.- С.214; т.30.- М., 1965.- С.139.

<sup>39</sup> Герберштейн С Записки о Московии.- С 67.

<sup>40</sup> ПСРЛ.- т.28.- С.333-334; т.8.- С.239; ИЛ.- С.140-141.

<sup>41</sup> Там само.- Т.32,- С166.

<sup>42</sup> ПСРЛ.- Т.8.- С.239; т.6.- С.45-46; т.28.- С.333-334; т.32.- С166.

<sup>43</sup> Сб.РИО.- Т.41.- С318; Зимин А.А. Служилые князья в Русском государстве конца XV - первой трети XVI в.// Дворянство и крепостной строй России XVI-XVIII вв.- Сб.статей.- М., 1975.- С.42-49.

<sup>44</sup> РК 1605.- Т.1.- Ч.1.- С.57; ПСРЛ.- Т.28 - С.334; т.8.- С.239; ИЛ.- С. 140-141; Сб.РИО.- Т.41.-С.328.

<sup>43</sup> Зимин А.А. Формирование боярской аристократии... - С. 138-139.

<sup>46</sup> Хроника Быховца.- С111,113; ПСРЛ.- Т.32.- С166; Герберштейн С Записки о Московии.- С.66-67; Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi, Macieja Strykowskiego.- Warszawa, 1846.- Т.2.- S.309-310; Kronika Marcina Bielskiego.- Sanok, 1856.-Т.2.-S.907-908.

<sup>47</sup> ПСРЛ.- Т.4.- Ч.1.- С.371; т.22.- Ч.1.- С.514; т.26.- С.293,- т.28.- С.333-334; ИЛ.- С141; Шмидт С.О. Продолжение Хронографа.- С273-274.

<sup>48</sup> Там само.- Т.23.- СПб., 1910.- С.196-197.

<sup>49</sup> Там само.

<sup>50</sup> Там само- С197; ПЛ.- Вып. I - С84; РК 1605.- ТТ.- Ч.1.- С57; Сб.РИО-Т.41.-345

<sup>51</sup> Там само.- Т.24.- С.214; т.30.- С.139.

<sup>52</sup> Там само.- Т.26.- С.294.

<sup>53</sup> Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец) / Подгот. К.Н.Сербина (далі: УЛС).-М.-Л., 1950.-С.101; ПСРЛ.-Т.37.-Л., 1982.- С.99.

<sup>4</sup> Разрядная книга 1475-1598 гг. / Подгот. В.И.Буганов (далі: РК 1598).- М., 1966.-С.30.

<sup>s</sup> Там само.- С 31.

<sup>S6</sup> РК 1605.-Т.Г-Ч.1.-С.55.

<sup>w</sup> Державна публічна бібліотека ім. М.Є.Салтикова-Щедріна.- Відділ рукописів. (Санкт-Петербург).- Зібрання Ермітажне,- Сир. 390.- Арк.20.

<sup>тм</sup> ПСРЛ.- Т.30.- С.172-173.

<sup>v)</sup> Хроника Быховца - СІ 11-113.

<sup>тo</sup> Strykowski М.О. Kronika.- Т.2.- S.309-310; Kronika Marcina Bielskiego.- Т.2.- S.907-908.

<sup>Э1</sup> Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона.- Т.10.- СПб. 1892.- ("700; Большая советская энциклопедия.- Изд.2.- Т.7.- М., 1951.- С.95; Указатель к первым восьми томам ПСРЛ.- Отд.-2.- СПб., 1907.- С.27;

<sup>6</sup> Хроника Быховца.- С.137 (прим.213), Каштанов С.М. Вказ.праця - С. 161.

<sup>Л3</sup> Литовська миля XVI ст. дорівнювала 5 литовським або 7,28 російським верстам (Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона.- Т.37.- СПб., 1896.-С.324).

<sup>м</sup> Каштанов С.М. Вказ. праця.- С161 (прим. 359).

<sup>(Л</sup> Для жителів Північно-Східної Русі написання "Троена" більш звичне ніж "Роена" (Каштанов С.М. Вказ.праця.- С.161. (прим.361)).

<sup>ы></sup> Разин Е.А. История военного искусства - Т.2.- М., 1957.- С.321-322; Herbst S. Pilwa nad Wiedrosza 1500 roku // Wieki srednie. Warszawa, 1962.- S.280.

<sup>и;</sup> Herbst S.Ор.cit.- S.280; Каштанов С.М. Вказ.праця.- С. 164.

<sup>К</sup> РК 1598.- С.30-31; РК 1605.- Т.1.- 4.1.- С.61-62.

ПСРЛ.- Т.32 - С.167; Хроника Быховца.- С И 3; Бережков Н.Г. Итинерарий нсликих князей литовских по материалам Литовской метрики (1481-1530 гг.)// Археографический ежегодник 1961.- М., 1962.- С189.

<sup>0</sup> Хроника Быховца.- С И 3 .

<sup>4</sup> Там само.- С И 3; ПСРЛ.- Т.32.- С.166-167; Strykowski М.О. Kronika.- Т.2.- S 310; Kronika Marcina Bielskiego.- Т.2.- S.907-908.

Там само; Базилевич К.В. Внешняя политика...- С.454; Разин Е.А. История поенного искусства - Т.2,- С.321.

ПСРЛ.- Т.32.- С.167; Хроника Быховца.- С И 3; Герберштейн С Запики о Московии.- С.67, Strykowski М.О. Kronika.- Т.2.- S.310.

<sup>и</sup> УЛС.- С.101; ПСРЛ.- Т.37.- С.99.

<sup>л</sup> Герберштейн С. Записки о Московии.- С.67.

<sup>С)</sup> ПСРЛ.- Т.28.- С.334; т.32.- С.167; РК 1605.- Т.1.- Ч.1.- С.62.

- <sup>77</sup> Хроника Быховца.- СЛІЗ; ПСРЛ.- Т.32.- С.167; т.4.- Ч.1.- С535; т.26.- С.293-294; УЛС- 101.
- <sup>78</sup> РК 1605.-Т.1.-Ч.1.-С.62.
- <sup>79</sup> ПСРЛ.- Т.6-С.46; т.8.- С.240.
- <sup>80</sup> Герберштейн С. Записки Московии.- С.67.
- <sup>81</sup> Сб.РИО.- Т.41.- С.308-309, 317-318.
- <sup>82</sup> Там само.-С.317-318, 330, 338, 343-349; ПСРЛ.- Т.6.- С.46; т.8.- С.240.
- <sup>83</sup> Там само.- С.343.
- <sup>84</sup> Любавский М.К. Литовско-русский сейм.- М., 1900.- С.131; Бережков Н.Г. Вказ. праця.- С.189; Александров Д.Н., Володихин Д.М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII-XVI веках.- М., 1994.- С.79.
- <sup>85</sup> ПСРЛ. Т.32.- С.168; Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий.- М., 1982.-С.188.
- <sup>85</sup> Сб.РИО.-Т.41.-С.330-332.
- <sup>87</sup> Російський державний архів давніх актів (далі: РДАДА).- Ф.389.- Оп.Т-Спр.6.- Арк. 70; АЗР.- Т.1.- №103.
- <sup>88</sup> Там само.
- <sup>89</sup> АЗР.-Т.1.-№184.
- <sup>90</sup> Там само.- №162.
- <sup>91</sup> Сб.РИО - Т.41.- С, 424-429, 335-356.
- <sup>92</sup> Там само.- С.451.
- <sup>93</sup> Тамсамо.-С.446-470.
- <sup>94</sup> Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края.- Т.П.- Рига, 1879.-С.298.
- <sup>93</sup> Гильдебранд Г. Отчеты о разысканиях, произведенных в Рижском и Ревельском архивах по части русской истории.- СПб., 1877.- №433.
- <sup>96</sup> Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий,- С. 179.
- <sup>97</sup> ПСРЛ.- Т.6.- С.46, т.8.- С.240; Сб.РИО.- Т.35.- С.300-315.
- <sup>98</sup> Сб.РИО.- Т.35.- С.313; АЗР.- Т.Г- №192/1-11.
- <sup>99</sup> ПСРЛ,- Т.6.- С.46; т.8.- С.240; Сб.РИО.- Т.35 - С315-327; АЗР.- Т.1.- №192/III,V.
- <sup>100</sup> Сб.РИО.- Т.35.- С.323-327; АЗР.- Т.1.- №192/III,V.
- <sup>101</sup> Там само.
- <sup>102</sup> Там само.- Т.41.- С.460-462.

- <sup>103</sup> РК 1605 - Т.1 Ч.1. - С.64-65; РК 1598.- С.31.
- <sup>104</sup> Сб.РИО.- Т.35.- С.327-330; АЗР - Т.1.- №192/IV,XI-XIV; Базилевич К.В. Вказ. праця.-С.469-470.
- <sup>105</sup> Сб.РИО.-Т.41.-С.347-349.
- <sup>106</sup> Там само.- С.359.
- <sup>107</sup> РК 1598.- С.32; Сб.РИО.- Т.41.- С.363-364.
- <sup>108</sup> РК 1598.-С.31-32.
- <sup>10д</sup> Гильдебранд Г. Вказ.праця.- №434.- С.66; Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края - Т.П.- С.298; Про хід воєнних дій на лівонському фронті див.; Базилевич КВ. Вказ. праця.- С.473-481; 495-499; Казакова Н.А. русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV- начало XVI в.- Л., 1975.- С.215-234; Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий.- С.189-193.
- <sup>110</sup> Любавский М.К Вказ.праця.- С143-135; Бережков Н.Г, Вказ.праця.- С189..
- <sup>111</sup> Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края.- Т.П.- С.298-299.
- <sup>112</sup> РК 1605.- Т.1.- Ч.1.- С.63-64, 76-77.
- <sup>1п</sup> ПСРЛ.- Т.28.- С.335; т.8.- С.240-241; т.6.- С.47; т.12.- СПб., 1901.- С.254; і-26.-С.294; ИЛ.-С.142-143.
- <sup>11</sup> РК 1605.- Т.1.-Ч.1.-С.76.
- <sup>11s</sup> ПСРЛ.-Т.32.-С.168.
- <sup>11с</sup> РК 1598.-С.32.
- <sup>М/</sup> РК 1605.-Т.1.-Ч.1.-С.76-77.
- <sup>11К</sup> Сб.РИО.-Т.41.-С.368-370.
- <sup>119</sup> Там само.- С.370.
- <sup>141</sup> РК.1605.- Т.1.- Ч.1.- С.76-77; Сб.РИО.- Т.41.- С. 373, 376-377.
- <sup>14</sup> ПСРЛ.- Т.32.- С.168; Хроника Быховца.- С.114.
- <sup>ш</sup> Пл.-Вып. Г- С.87; ПСРЛ.- Т.6.- С.48; Казакова Н.А. Вказ. праця.- С.230-231.
- <sup>1Л</sup> Сб.РИО.- Т.41- С.377-378.
- <sup>14</sup> Там само.-С.378, 380-381.
- <sup>1Л</sup> Там само.- С.383.
- Там само.-С420.
- <sup>1•</sup> ПСРЛ.-Т.8.-С253.
- <sup>1К</sup> Сб.РИО.-Т.41-С423-424.

<sup>129</sup> Там само.- С.430-432, 469.

<sup>130</sup> ПСРЛ- Т.8.- С.242-243, т.:- С.48, 243-244; РК 1598.- С.34; РК 1605.- Т.1.- Ч.1.- С.69-70; Сб.РИО.- Т.41.- С.423.

<sup>131</sup> ПСРЛ.- Т.6.- С.48, 243-244; Т.8 - С.242-243; т.28.- С.336; т.26.- С.296; т.12,- С.256-257;ИЛ.-СЛ44.

<sup>132</sup> ПСРЛ.- Т.24.- С.214; т.37.- С.173; Сб.РИО.- Т.41.- С.461.

<sup>133</sup> Mathias de Medio via. Chronica Polonorum.- Cracoviae, 1521.- Р. CCCLXIV; Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec... czesc ostatnia czasy pod-lugoszowskie obejmujaca (1480-1535).- Krakow, 1874.- Р.50-51; ПСРЛ.- Т.32-С168.

<sup>134</sup> Acta Aleksandra krola polsktego, wieikiego ksiecia litewskiego ... (1501-1506) (nast: АА.).- .Krakow, 1927.- №80.- Р. 100.

<sup>135</sup> Бережков Н.Г. Вказ. праця.-С. 190.

<sup>136</sup> АА.-№95.-Р.124.

<sup>137</sup> Сб.РИО.- Т.41.- С.439, 461 (накази повторювались дослівно).

<sup>138</sup> РК 1598.- С.34; РК 1605.- Т.1.- Ч.1.- С.69-70.

<sup>139</sup> АА.-№96.-Р.Ї28.

<sup>140</sup> Ibid.-№100.-Р.140.

<sup>541</sup> ПСРЛ.-Т.32.-С.168; Хроника Быховца-СІ 14.

<sup>142</sup> Сб.РИО.- Т.35.- С.335.

<sup>143</sup> АА.-№113.-Р. 165.

<sup>144</sup> РК 1605 -Т.1.-4.1.-С.69-70.

<sup>14D</sup> Карамзин Н.М. Рістория Государства Российского.- Изд.5 (Эйнерлинга).- Кн.ІІ.- СПб., 1842.- Т.VІ, прим. 543.

<sup>146</sup> ПСРЛ.- Т.24.- С.214-215; т.37.- С.173.

<sup>147</sup> Там само.- Т.24.- С.215.

<sup>148</sup> Там само.

<sup>149</sup> Сб.РИО.- Т.41.- С.439,461, 532.

<sup>150</sup> Базилевич К.В. Вказ. праця.- С.495; Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий.- С. 192.

<sup>151</sup> АЗР.-Т.1.-№199.-С347.

<sup>152</sup> Мальцев В.П. Борьба за Смоленск (XVI-XVII вв.).- Смоленск, 1940.- С.36.

<sup>153</sup> АЗР.-Т.1.-№108.-С126.

<sup>154</sup> Там само.-№213.-С.363.

Казакова НА. Вказ.праця.- С.232-233; Базилевич КВ. Вказ. праця.- С.495-499.

<sup>156</sup>РК.1598.-С.34-35.

<sup>157</sup> Сб.РИО.- Т.41.- С.454.

<sup>158</sup> Там само.- С.455,459.

<sup>159</sup> Там само.- Т.35.- С.341-398; Базилевич К.В. Вказ. праця.- С.501-522; Fennel J. Ivan the Great of Moscow - London, 1961Р. 264-274.

<sup>160</sup>РДАДА.- Ф.79.- Он.1.- Спр.2 - Арк.88-92 зв.; Сб.РИО.- Т.35.- С.398-402; СГТД.-Ч.У.-№39.-С.24-27.

<sup>101</sup> ПСРЛ - Т.6.- С.48-49; т.8.- С.243; т.28.- С.336; Сб.РИО.- Т.35 - С.412-439.

Natanson-Leski J. Dzieje gramcy wschodniej Rzeczypospolitej.- Cz. I.: Granica moskiewska w еросе jagiellonskiej.- Lwow-Warszawa, 1922.- S.121-122; Щелама-нова Н.Б. Образование западной части территории России в XVI в. в связи с ее отношениями с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой. - Дис. ... канд.ист.наук.-М., 1971.- С.81-85.

<sup>163</sup> Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах: Справочник.- Вып.2.- Кн.Г: Войны и мирные договоры.- М., 1995 - С.366. Не зрозуміло на чому базуються існуючі в літературі твердження про те, що в 1503 р. до Московської держави було приєднано 319 міст і 70 іолостей. Див.: Мельник Л.Г. Вказ.праця.- С.82; История Украинской ССР.- Киев, 1982.-Т.2.-С.146.

<sup>164</sup> Базилевич К.В. Вказ.праця.- С.520-521; Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий.- С. 195; Його ж. Состав русских городов XVI в. /У Исторические мггиски.- 1955.- Т.52.- С.337 та інші.

<sup>165</sup> Сб.РИО.- Т.35.- С.460.

Казаков Олександр Олексійович

Московсько-литовська війна 1500-1503 рр.  
за українські землі

*Авторська редакція.*

Підписано до друку 27.0198р. Формат 60х84/16.  
Ум. друк. арк. 3,84. Обл.-вид. арк. 2,0. Наклад 350 прим.  
Папір Сору Рех. Гарнітура Тайме.  
Зам. 21/1-м. Друк циф. дублік.  
ТОВ "Міжнародна фінансова агенція"  
252005, Київ-5, вул. Червоноармійська, 57/3.